

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Калуга Анастасія В'ячеславівна

**АКТИВІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ
З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

Спеціальність: 016 Спеціальна освіта (Олігофренопедагогіка. Логопедія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ О. В. Колишкін,
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ А. В. Калуга
« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	8
1.1. Проблема професійного самовизначення старшокласників в педагогічній теорії і практиці.....	8
1.2. Особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями.....	20
1.3. Сучасні підходи до реалізації процесу професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями.....	26
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	37
2.1. Дослідження стану сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями.....	37
2.2. Педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти	52
Висновки до розділу 2.....	62
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ АКТИВІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В СИСТЕМІ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ.....	64
3.1. Забезпечення педагогічних умов активізації професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.....	64
3.2. Аналіз результатів дослідження.....	70
Висновки до розділу 3.....	75
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Актуальність теми. Загальні тенденції демократизації та гуманізації системи спеціальної освіти обумовлюють необхідність модернізації існуючих та пошуку нових, таких що базуються на засадах особистісно орієнтованої моделі виховання, підходів до педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молодого людиною майбутньої професії. Підготовка дітей з особливостями психофізичного розвитку до майбутньої трудової діяльності – одна із пріоритетних функцій навчально-виховного процесу спеціального закладу освіти.

Трудове навчання і виховання розглядається як важливий засіб корекції, розвитку й формування особистості учнів з інтелектуальними порушеннями, підготовки їх до трудової діяльності після закінчення школи, розумового напруження, яке впливає на всі функції людського організму. Одним з провідних завдань системи професійно-трудового навчання учнів з інтелектуальними порушеннями є оновлення соціальних пріоритетів особистості, формування компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки, підготовленості до праці й готовності включитися в трудову діяльність.

Дослідження відомих учених-дефектологів А. Висоцької, В. Карвяліса, Г. Мерсіянової, О. Хохліної та ін. переконливо свідчать про можливість широкої участі учнів з інтелектуальними порушеннями у різних видах професійно-трудової діяльності, оскільки правильно організовані умови, форми і зміст професійно-трудової підготовки здатні забезпечити цій категорії випускників оволодіння професійними знаннями, трудовими навичками та вміннями, сприяють формуванню загальної культури особистості, її соціалізації і вирішення супутніх проблем: соціально-побутових, морально-етичних, культури дозвілля тощо.

Дослідження окремих вчених присвячено проблемам психології трудової діяльності, вивченню особливостей протікання трудових процесів у дітей з інтелектуальними порушеннями (В. Бондар, А. Корнієнко, С. Максименко, Б. Пінський). І. Єременко, В. Карвяліс, Г. Мерсіянова, С. Миронова, О. Хохліна,

В. Турчинська, В. Синьов приділяли велику увагу трудовому навчанню та вихованню, професійній орієнтації та свідомому вибору професії учнів означеної нозології.

Більшість дослідників акцентують увагу на тому, що процес професійного самовизначення випускників спеціальної школи ще недостатньо досліджений та потребує подальшого удосконалення. Актуальність і недостатня теоретична та практична розробленість означеної проблеми зумовили вибір теми магістерської роботи: «Активізація професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями».

Зв'язок роботи з науковими темами. Дослідження виконано в межах наукової теми лабораторії корекційно-реабілітаційних технологій кафедри корекційної та інклюзивної освіти Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка: «Методологія та управління корекційно-реабілітаційною діяльністю» (наказ СумДПУ імені А. С. Макаренка № 27 від 27 січня 2016 р., державний реєстраційний номер 0116 U 000895).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

Завдання дослідження:

1. Висвітлити теоретичні аспекти проблеми професійного самовизначення старшокласників в умовах спеціального закладу освіти в ході аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури.
2. Проаналізувати особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями.
3. Визначити стан сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями.
4. Розкрити педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти.

5. Обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

Об'єкт дослідження – професійне самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. Визначено й теоретично обґрунтовано педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання в умовах спеціального закладу освіти; проаналізовано особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями; визначено стан сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями; розкрито педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти.

Уточнено сутність поняття «професійне самовизначення» та сутність його формування в умовах спеціального закладу освіти. Дістало подальшого розвитку зміст підготовки старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії, який індивідуально диференціюється відповідно до рівня їхньої готовності і реалізується адекватними формами і методами профконсультаційної роботи в системі спеціального закладу освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у визначенні педагогічних умов та розробці педагогічного забезпечення процесу активізації професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання спеціального закладу освіти, які сприяють підвищенню ефективності процесу професійного самовизначення учнів означеної нозології з урахуванням сучасних умов праці. Основні результати дослідження можуть бути

використані для вчителів і вихователів спеціальних та інклюзивних закладів освіти, батьків, студентів-дефектологів ЗВО під час викладання відповідних дисциплін, при розробці навчально-виховних програм для дітей означеної нозології. Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Сумського ЗЗСО спеціальної школи Сумської міської ради (акт від 27 травня 2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися під час проведення «Круглого столу» з проблем психолого-педагогічної і соціальної реабілітації, соціально-трудової адаптації та інтеграції дітей з обмеженими можливостями здоров'я в рамках проблемної групи за темою «Формування безперешкодного середовища для життєдіяльності дітей з обмеженими можливостями здоров'я»; під час участі у III Регіональному науково-практичному семінарі зі спеціальної педагогіки «Новітні технології спеціальної педагогіки: проблеми, перспективи та шляхи розвитку» на базі Сумської ДООУ (ясла-садок) № 21 «Волошка» (грудень 2019 р., м. Суми); під час участі у VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (травень, 2020 р., м. Суми); під час участі у VI Міжнародній науково-практичній конференції «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (листопад 2020 р., м. Суми).

Публікації. Зміст наукової роботи висвітлено у 2 наукових статтях: «Сучасні підходи до реалізації процесу професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями», яка була опублікована у збірнику наукових праць VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (травень, 2020 р., м. Суми); «Педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти», яка була опублікована у збірнику наукових праць VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції

«Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (листопад 2020 р., м. Суми).

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів і загальних висновків, списку використаних джерел (95 найменувань) та 8 додатків. Загальний обсяг магістерської роботи складає – 107 сторінок, з них – 80 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

1.1. Проблема професійного самовизначення старшокласників в педагогічній теорії і практиці

В психолого-педагогічній літературі з проблеми трудової підготовки значна увага приділяється питанням професійного визначення молоді, її профорієнтації та профвідбору, формуванню у неї готовності до вибору професій, що пропонуються в навчальних закладах. Відмічається, що профвідбір та пошуки засобів його розв'язання мають задовольнити потреби суспільства щодо оптимального розміщення кадрів, досягнення високої продуктивності праці при умові збереження здоров'я та мінімальних затратах сил на виконання функціональних обов'язків [7; 16; 34; 55].

В основі самовизначення лежить особистісне самовизначення, що має ціннісно-значеннєву природу. Це активне визначення особистістю своєї позиції відносно суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування. Істотною особливістю особистісного самовизначення є його орієнтованість у майбутнє. Найбільш вагомим чинником особистісного самовизначення у ранній юності є формування смислової системи, у якій зібрані уявлення старшокласника про себе, тобто когнітивної складової Я-концепції.

Професійне самовизначення розглядається як процес розвитку особистості в обраній професійній діяльності, що охоплює значний період її життєвого та трудового шляху. Як складне структурне утворення особистості професійне самовизначення відображає погляд людини на світ професій, на конкретну професію, свої можливості в соціальному середовищі, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності. Одним з найважливіших етапів професійного самовизначення є вибір молодою людиною

професії в період навчання у старших класах середньої загальноосвітньої школи [74].

Професійне самовизначення являє собою складне структурне утворення особистості, яке відображає погляди людини професійну діяльність, на конкретну професію, оцінку власних можливостей у соціальному середовищі, наміри особистості щодо самореалізації у рамках обраної трудової діяльності [93].

Процес професійного самовизначення відбувається на основі уявлень особистості про можливе кар'єрне просування після отримання спеціальної освіти. При цьому відбувається процес вибору професійної ідентичності у спектрі можливих альтернатив, які визначаються суперечностями соціокультурного поля. Тож, професійне самовизначення – це процес визначення індивідом свого місця в професійній структурі, заснований на усвідомленні індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей (внутрішні фактори), а також залежить від соціального середовища (зовнішні фактори, що значною мірою залежать від місця проживання), результатом якого є безпосередньо вибір професії [15; 36].

Актуальним для сучасної школи є розв'язання проблеми активізації процесу професійного самовизначення старшокласників, під якою розуміють цілеспрямований педагогічний вплив на особистість учня, який актуалізує перед ним проблему вибору майбутньої професії і пов'язану з ним діяльність, насамперед – самостійну, яку спрямовано на самопізнання та ознайомлення зі світом професій, співставлення власних якостей особистості з вимогами, які ставить професія до людини [28].

У сучасному постіндустріальному суспільстві проблеми професійного самовизначення виступає готовність старшокласника до професійного самовизначення у сфері робітничих та технічних професій, віковою характеристикою якої в старшому шкільному віці є уточнення майбутнього соціально-професійного статусу та початок формування в умовах поглибленого вивчення профільних навчальних предметів та курсів за вибором необхідних для

обраної професії професійно-важливих якостей. При цьому готовність старшокласника до професійного самовизначення, як особистісне новоутворення, формується у процесі цілеспрямованого педагогічного впливу й забезпечує узгодження старшокласником знань про зміст і структуру робітничих та технічних професій і їх вимоги до суб'єкта зі сформованими в процесі розвитку пріоритетними можливостями та потребами [30]. Узгодження учнем вимог майбутньої професії та власних можливостей здійснюється через профорієнтаційну діяльність, яка цілеспрямовано організовується й керується педагогом.

В сучасних дослідженнях, проведених О. Капустіною, Н. Ковальською, Л. Куліненко, О. Моріним, В. Романчук, О. Тополь, В. Туляєвим та ін., зазначається, що в процесі вирішення проблеми формування професійного самовизначення достатньо ґрунтовно вивченими є організаційні, педагогічні, методичні та технологічні аспекти формування в старшокласників активної профорієнтаційної позиції в різних видах навчальної та трудової діяльності, допрофесійної підготовки, класної, позакласної та гурткової роботи [36; 91]. Проте проблема формування готовності старшокласника до професійного самовизначення у процесі технологічної підготовки виявляється в сучасних умовах не повною мірою дослідженою.

Структурна побудова процесу професійного самовизначення впливає з методичних підходів до розгляду цілей і змісту профорієнтаційної роботи, а також із розуміння діапазону її компетенції. Отже, різні визначення процесу професійного самовизначення, різне трактування його цілей і змісту неминуче відбивається на його структурі, а отже, й на її формах і методах.

Професійну інформацію можна визначити як психолого-педагогічну систему формування в учня старшого шкільного віку активної профорієнтаційної позиції, що відповідає суб'єктивним і об'єктивним умовам здійснення таким учнем вільного й усвідомленого професійного самовизначення. Вже із самого визначення профінформації впливає, що вона ніяк не ототожнюється із системою заходів щодо накопичення й

розповсюдження відомостей про професії або пропаганду професій відповідно до потреб регіону (як це доводиться в зорієнтованих на старі концепції джерелах із питань психології та педагогіки профорієнтації). Профінформація тут передбачає специфічну пізнавальну діяльність особистості (профінформаційну діяльність), у якій особистість перетворює себе, формує себе як суб'єкта професійного самовизначення [38].

Профінформація базується на відповідній педагогічній інтерпретації (педагогічній адаптації) інформаційного матеріалу про окремі професії, про особистість у проекції на професійну діяльність, про суб'єктивні та об'єктивні умови професійного самовизначення і реалізації особистості учня у професійній діяльності. Педагогічна підготовка профорієнтаційної роботи старшокласників передбачає створення необхідних умов для їхньої діяльності в пошуку й аналізі нової інформації різними засобами [29].

Робота по формуванню професійного самовизначення старшокласників передбачає вирішення певних завдань [40]:

1. Ознайомлення учнів з інформаційним матеріалом, що характеризує масові професії.
2. Інформування учнів про умови оволодіння професіями (про навчальні заклади, навчальні предмети, строки навчання, кваліфікаційні перспективи тощо).
3. Формування в учнів позитивного ставлення до різних видів професійної діяльності.
4. Формування в учнів стійких професійних інтересів і правильно мотивованих професійних намірів, в основу яких покладено усвідомлення своїх власних професійно значущих психологічних особливостей, здібностей, а також соціально-економічних умов вибору професії.

Другим, структурним елементом процесу професійного самовизначення виступає система професійної консультації. У більшості авторів ми зустрічаємося з розумінням профконсультації як системи довідкових порад щодо

умов правильного вибору професії. До такого визначення їх функцій приводить щонайменше дві обставини [76]:

– розуміння професійної орієнтації як соціальної замовної системи управління особистістю з огляду на регіональні проблеми суспільства в робітничих кадрах (у доринковий період);

– занадто деталізоване дроблення структури професійної орієнтації, за якою професійна консультація позбавляється своїх основних функцій.

Сучасні дослідники визначають професійну консультацію як систему психологічного вивчення особистості учня з метою надання йому обґрунтованих порад щодо оптимальних для нього напрямів і засобів професійного самовизначення. Отже, за таким визначенням, у центрі професійної консультації, перебуває особистість у всій складності її психологічної структури, з індивідуальними особливостями прояву її психічних функцій, з її потребами, домаганнями, інтересами, зі сформованою (за допомогою профінформаційної роботи) профорієнтаційною позицією. В основі такої позиції – спрямованість особистості на самостійне вирішення проблеми власного професійного самовизначення [94].

Спостереження за процесом навчальної діяльності старшокласників і оцінка результатів їх діяльності як методи шкільної профконсультації стають прогностичними тоді, коли розглядається й оцінюється в основному, успішна діяльність таких учнів. В іншому випадку вчитель використовує додаткові методи: бесіду, виявлення актуалізованих на даний час інтересів учня, його ставлень й установок, намірів, використовує педагогічний експеримент, аналіз педагогічного впливу на такого учня. І це допомагає вчителю не лише скласти своє враження про психологічні особливості старшокласників у профконсультаційному плані, а й виявити істинні причини його неуспішності з якогось виду навчальної праці [26].

Вагомим структурним елементом професійної орієнтації є професійний добір, який визначається як система роботи з надання порад і допомоги людині щодо прийняття нею рішення про такий вибір конкретного виду професійної

діяльності, який би максимально відповідав суб'єктивним і об'єктивним умовам професійного самовизначення, перспективам подальшого розвитку даної особистості та її успішній реалізації в професійній діяльності [38; 40].

Часто профдобр збігається з функціональною частиною профконсультації. Такий збіг визначається спільністю методик, що застосовуються в цих двох системах. Але виділення системи профдобр у окремий структурний елемент професійної орієнтації необхідне через специфічну мету професійного відбору. Його метою є не підготовка учня до професійного самовизначення з відстроченим фіналом, а саме цей фінал, тобто вирішення питання про реалізацію професійного самовизначення. Вводячи поняття професійний добір у систему понять професійної орієнтації, розкриваємо його як процес добору професії для людини такої професії, що найбільшою мірою відповідає інтересам особистості цієї людини.

Система профдобр є органічною складовою системи професійної орієнтації та її фінальною частиною. За своїм змістом і своєю метою профдобр протистоїть профвідбору. Йдеться про зіставлення двох полюсів; на одному – люди, на другому – професії. У разі профдобр це зіставлення полюсів набуває такого змісту: з одного боку – конкретна людина з її інтересами, потребами, домаганнями, з іншого боку – множина професій, з яких потрібно виділити (підібрати) одну, що найбільш відповідає інтересам особистості, а всю решту відсіяти. У разі ж профвідбору з одного боку розташована конкретна професія зі своїми вимогами до психологічної сфери особистості, з іншого – певна множина людей, з якої потрібно вибрати лише тих, хто задовольняє вимогам даної професії, а всіх інших людей відсіяти. Тобто, у першому випадку фільтруються і певною мірою дискримінуються професії, у другому – фільтруються і дискримінуються люди [33].

Сутність профвідбору полягає в проведенні науково обґрунтованих комплексних, послідовних заходів, які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми індивідуальними психофізіологічними властивостями до успішного опанування тією чи іншою професійною діяльністю.

Особливої складності проблема профвідбору набуває в школі, де суб'єкт профвідбору – учень, основна діяльність якого – навчальна. В трудовій діяльності, в якій могли б по-справжньому розвинути і проявити себе професійні здібності, школяр участі не бере. Мова йде про особистість, яка ще не володіє професійними здібностями. Ця обставина служить підґрунтям для застереження стосовно коректності порівнювати психологічну структуру особистості учня з вимогами професії до психологічної сфери кандидата в умовах навчальної діяльності простим «примірюванням» однієї до другої. У зв'язку з цим важливо з'ясувати: чи існує зв'язок між обома порівнюваними структурами – особистісною та професійною, і якщо такий зв'язок існує, які складові мають заповнити розрив між цими структурами.

Існує й інше розуміння загальних здібностей: їх можна розглядати як генетичні програми, що визначають розвиток функціональних систем в структурі мозку і людини в цілому як індивіда, проте в цьому випадку задатки перестають бути предметом вивчення педагогіки та психології.

Найбільш поширена в педагогіці та психології думка, згідно з якою здібності розуміють як продукт прижиттєвого формування. Визначальна роль в цьому процесі належить навчанню, яке зумовлює розвиток здібності [32]. С. Рубінштейн стверджував, що всі зовнішні впливи на людину виявляються через її внутрішні умови. З погляду вченого, питання генезису здібностей – це комплекс питань про співвідношення біологічного та соціального в здібностях, про задатки та здібності, про рушійні сили розвитку здібностей [77].

Здібності не є сталою властивістю людини. Вони виникають і формуються в процесі виконання діяльності. В ній вони й виявляються. Розвиток здібностей пов'язаний не з нагромадженням особою знань, умінь та навичок, а з власне її психічним розвитком. Отже, здібності не зводяться до них. Водночас між ними існує тісний взаємозв'язок. Так, з одного боку, ефективність засвоєння знань, умінь та навичок передбачає наявність здібностей, а з іншого – формування здібностей до діяльності неможливе без засвоєння людиною пов'язаних з нею знань, умінь та навичок. Тобто, засвоєння останніх є умовою розвитку

здібностей: у міру того, як людина на матеріалі певної системи знань засвоює прийом узагальнення, в неї не тільки накопичуються певні вміння, а й формуються певні здібності. Отже, вони формуються (і виявляються) під час оперування знаннями і вміннями у процесі виконання діяльності.

Онтогенетичний розвиток людини супроводжується становленням у неї загальних та спеціальних здібностей. Загальні здібності (або обдарованість) свідчать про широту можливостей людини виконувати різні види діяльності. Прикладом загальних здібностей є загальна здатність до навчання (научуваність), до праці (наприклад, у сфері матеріального виробництва) та ін. По мірі загального розвитку в результаті оволодіння конкретними видами діяльності формуються спеціальні здібності, тобто здібності до окремих видів діяльності. Отже, загальні здібності є основою для становлення спеціальних. Водночас становлення спеціальних здібностей відбивається на становленні загальних здібностей, на загальному розвитку. Спеціальні здібності і генетично, і структурно пов'язані із загальними, а загальні конкретно виявляються в спеціальних здібностях і розвиваються в них: всі спеціальні здібності людини – це різні прояви, сторони загальних здібностей до навчання та праці [3; 51].

Водночас необхідно враховувати, що взаємозв'язок між загальними та окремими спеціальними здібностями не однаковий. Так, чим більшу роль у тих чи інших спеціальних здібностях відіграють спеціальні задатки та спеціальна техніка, тим меншою може бути відповідність і тим більшою диспропорція між загальними та спеціальними здібностями. І чим менший специфічно технічний характер мають спеціальні здібності, тим більша відповідність та взаємозв'язок між ними. «Матеріальним субстратом» загальних здібностей визнаються властивості аналітико-синтетичної діяльності мозку та вищої нервової діяльності. Для спеціальних здібностей такими є й особливості діяльності різних аналізаторів та співвідношення першої і другої сигнальної системи [32].

Розуміння співвідношення загальних та спеціальних здібностей покладено в основу розподілу підготовки учнів до праці на загальнотрудову та спеціальну

(професійну). Загальнотрудова підготовка спрямована на надання учням необхідних для виконання праці знань, вмінь, навичок та формування загальних здібностей до праці. Вона розглядається як необхідна основа для спеціальної, метою якої є навчання конкретної професії та становлення в учнів спеціальних здібностей до праці.

Тому, говорячи про сформованість професійно важливих якостей, мають на увазі насамперед становлення таких якісних характеристик як моторика та функції сприймання, увага, пам'ять, мислення тощо (повний набір яких обумовлений психограмою професії).

Розуміння здібності передбачає сприйняття її, як регулятора індивідуальної діяльності, як якісну характеристику перебігу психічних процесів, як процес перетворення психічних процесів у психічні властивості особистості. Основною умовою такого перетворення є узагальнення, як вища якість психічних процесів [14].

Аналізуючи будь-яку професійну здібність, можна виділити в ній дві сторони або два аспекти: психологічний і професійно-технічний [66]. Якщо перша сторона пов'язана, переважно, з питаннями формування, реалізації та розвитку здібності, то друга – несе інформацію про змістовну частину здібності. Це розмежування умовне і необхідне для того, щоб проаналізувати професійну здібність. Тобто, загальний для всіх професіоналів психологічний механізм реалізується в різних професійних здібностях. Все це в однаковій мірі відноситься до всіх психічних процесів. Тому наявність цих механізмів в структурі тих чи інших професійних здібностей не виключає можливості виділення та розгляду їх у допрофесійній діяльності особистості (зокрема, під час навчання у школі) [60]. В цьому саме і полягає спільність обох психологічних структур – людини та професії: не в здібностях самих по собі, а в їх психологічних механізмах, в їх психологічній основі. І тільки на такій основі виникає можливість «примірювати» особистість, яку розглядають в допрофесійний період її розвитку, до психологічної структури професійної діяльності.

Профвідбір в умовах школи – це спеціально організований процес, мета якого – визначити з допомогою науково обґрунтованих методів індивідуальні особливості учня як організму (що є компетенцією фізіології) і як особистості (що є компетенцією педагогіка та психології), врахувати та розвинути певні психофізіологічні характеристики особистості при опануванні визначеним профілем трудового навчання.

Профвідбір, як діагностична процедура, не претендує на остаточне вирішення питання щодо придатності особистості до професії; він тільки зменшує ймовірність помилок у професійному визначенні. Це залежить не стільки від показників досконалості та обґрунтованості тієї чи іншої застосованої методики, скільки тим, що кожна людина має різні ресурси та можливості стосовно власного розвитку внаслідок високої пластичності нервової системи.

Взаємний зв'язок між профінформацією, профконсультацією і профдодбором у системі профорієнтаційної роботи має певні особливості, що впливають із завдань і логіки побудови навчально-виховного процесу. Тільки за цих умов стає можливим підібрати для людини такий вид професійної діяльності де особистість максимально реалізує свої здібності. У такому разі людина має великі шанси на отримання задоволення від самого процесу й результату праці яку виконуватиме як фахівець [71].

Рушійною силою з профорієнтаційної роботи виступає інтерес. Якщо робота на уроці регламентована єдиною та обов'язковою для всіх програмою, яка націлена на формування системи знань, вмінь та навичок, то позакласна діяльність імponує школярам добровільністю участі в ній, свободою індивідуального вибору, формами спілкування, способами творчого самовираження – можливістю робити те, що бажаєш та можеш, тобто зоною вільного пошуку [38].

Саме тому головне завдання профорієнтаційної роботи – розвиток в учнів інтересу до праці та обранню майбутньої професії. Педагогами і психологами доведено, що пізнавальний інтерес є основним внутрішнім мотивом навчання,

тому розвиток пізнавального інтересу до праці виявляється досить важливим для учнів [34].

З літературних джерел відомо, що важливою передумовою раціональної організації трудового навчання, адекватного використання можливостей і здібностей особистості у виробничій діяльності є всебічне її вивчення, розробка рекомендацій щодо придатності до певного виду праці на підставі одержаних діагностичних даних та у відповідності з професіограмою [73]. Оскільки різниця в стані сформованості психофізіологічних показників зумовлює доступність людині одних видів праці і водночас складність чи навіть недоступність інших. Але це не означає, що природа ставить на людину остаточний знак професійної визначеності.

Відомо, що не кожна людина придатна до роботи за будь-якою професією: необхідно мати відповідні фізичні та психічні якості. Науково обґрунтований розподіл людей за професіями є однією зі складових наукової організації праці. Відомо, що необґрунтована зміна професій, незадоволення обраним фахом, низька продуктивність праці, виробничий травматизм, аварії нерідко є наслідком помилок, допущених при виборі професії [33].

Це обумовлено ще й тим, що в учня, який обирає професію, немає повних уявлень про неї або кандидат на професію не вміє розібратись у своїх інтересах, нахилах, здібностях. Трапляється, що суб'єкт, який опановує певним видом професійної діяльності, не розуміє, що наявні в нього фізичні вади (хвороба серця, дефекти зору і т. ін.) обмежують його можливості при виборі професії.

Науковою базою процесу професійного самовизначення старшокласників, повинно стати, по-перше, вивчення професій, психологічний і медичний аналіз професійної діяльності (професіографія) та класифікація професій; по-друге, розробка й використання методів вивчення особистості, її бажань, нахилів і здібностей [23]. Окрім прогнозування професійної придатності кандидатів до різних професій необхідно використовувати інформацію, яка може бути використана для удосконалення людини як особистості [93].

Професійне самовизначення відбувається на основі уявлень особистості про можливе кар'єрне просування після отримання середньої освіти. При цьому відбувається процес вибору професійної ідентичності у спектрі можливих альтернатив, які визначаються суперечностями соціокультурного поля. Тож, професійне самовизначення – це процес визначення індивідом свого місця в професійній структурі, заснований на усвідомленні індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей (внутрішні фактори), а також залежить від соціального середовища (зовнішні фактори, що значною мірою залежать від місця проживання), результатом якого є безпосередньо вибір професії.

При організації суспільно корисної продуктивної праці, гурткової роботи за професійними інтересами і здібностями учнів не завжди враховується профільність навчання. Це не сприяє закріпленню практичних умінь і навичок, їх перенесенні у нові види діяльності. Низький рівень готовності учнів до самостійної праці є однією з причин того, що суспільство несе відчутні економічні та моральні втрати, оскільки непрацевлаштований підліток стає тягарем для суспільства і батьків, під впливом несприятливих умов і обставин може стати на шлях антисоціальної поведінки.

Таким чином, проблема професійного самовизначення старшокласників в педагогічній теорії і практиці розглядається як процес розвитку особистості в обраній професійній діяльності, що охоплює значний період її життєвого та трудового шляху. Як складне структурне утворення особистості професійне самовизначення відображає погляд людини на світ професій, на конкретну професію, свої можливості в соціальному середовищі, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності. Сучасні підходи до професійного самовизначення особистості розглядають його як довготривалий і динамічний процес самостійного зняття людиною протиріччя між власними можливостями, бажанням та попитом ринку праці.

1.2. Особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями

Проблема професійного відбору учнів з інтелектуальними порушеннями ґрунтується на теорії корекційно-розвиваючого навчання, яке започатковане з 30-х років ХХ ст. відомим вченим-психологом Л. Виготським [12; 47]. Пізніше розробці теорії корекційно-розвиваючого навчання та виховання учнів спеціальної школи, вивченню особливостей їх психічного розвитку сприяли роботи відомих вчених-дефектологів Г. Дульнєва, І. Єременка, М. Певзнер, Б. Пінського, В. Синьова та ін. [21; 25; 57; 81; 82].

Освітній процес сучасної школи має віддзеркалювати реальний характер життєвого простору, його суперечності й негаразди, позитивне й негативне, але разом з тим саме спеціальна школа має вселяти віру в прекрасне, плекати надію на добро, виховувати прагнення до любові, тобто формувати загальнолюдські цінності і забезпечувати розширення світогляду, підвищуючи культурний рівень учнів. У спеціальному закладі освіти для навчання і виховання дітей з інтелектуальними порушеннями поряд із загальноосвітнім навчанням здійснюється їхня професійна підготовка. Тобто, в умовах школи відбувається професійне визначення школярів з інтелектуальними порушеннями.

Серед особливостей професійного відбору старшокласників з інтелектуальними порушеннями є [6; 41; 88]:

- поверхнева, фрагментарна зацікавленість учнів у проведенні позакласної роботи з профорієнтації, що підтверджується труднощами при відповіді на запитання анкети;
- у більшості досліджуваних учнів відсутня необхідність опановування певної професії, оскільки вони не розуміють її важливості;
- багато учнів найчастіше не усвідомлюють практичного значення профорієнтаційної роботи та розцінюють позакласні заходи з профорієнтації як розвагу в позакласний час.

Учні, які стоять на порозі професійного вибору, володіють особливим психологічним настроєм до самопізнання. Для них характерні: прагнення

розібратися в собі, оцінка своїх можливостей у сучасному світі, в тому числі і професійному, прагнення оцінити, які умови можуть сприяти, а які заважати входженню у світі професій. Найбільшою сенситивністю у розвитку професійної самосвідомості володіють учні старшого шкільного віку, для яких проблема професійного та особистісного самовизначення є нагальною та актуальною [1; 27; ; 42; 84; 95].

Процес професійного самовизначення включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудова еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Особистісне самовизначення відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки і діяльності. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійна самосвідомість учня, його професійне самовизначення і професійний вибір.

Особливістю вищої нервової діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями є слабкість замикаючої функції кори головного мозку, що зумовлює значно повільніше, ніж у звичайних дітей, формування умовних зв'язків. Різні ураження головного мозку змінюють функціональний стан кори головного мозку, що виявляється в ослабленні процесів збудження та гальмування, інертності нервових процесів, а також у загальному зниженні працездатності нервових клітин, в результаті чого відбуваються різкі коливання розумової працездатності, емоційних реакцій. Особливістю вищої нервової діяльності осіб з інтелектуальними порушеннями є також порушення взаємодії першої та другої сигнальної систем, обумовлене недорозвиненням другої сигнальної системи [19; 22; 50; 56].

На загальному фоні порушень вищої нервової діяльності осіб з інтелектуальними порушеннями найбільш виразними є недостатня рухливість нервових процесів, їх інертність, що в поєднанні з іншими, супутніми розладами, зумовлює загальне порушення пізнавальних процесів.

Проте, незважаючи на перелічені вади розумового розвитку вихованців спеціальних шкіл при будь-якому рівні психічного недорозвитку завжди

відбувається подальший (хоч і уповільнений) їх розвиток. Тому дослідження дітей з інтелектуальними порушеннями крім з'ясування рівня розвитку психічних процесів, повинно, насамперед, визначити потенційні можливості учня, що дасть підставу для прогнозування подальшого розвитку дитини та визначення вчителями-дефектологами корекційних засобів впливу на особистість учня [9; 24; 80].

На думку Г. Дульнєва, стислий проміжок часу, відведений для трудового навчання, примушує спеціальну школу, по-перше, об'єднувати загальнотрудова підготовку з професійною, по-друге, розпочинати професійно-трудова навчання учнів дуже рано (з 12-річного віку), коли діти за своїми психофізичними можливостями ще не готові до цього етапу трудового навчання, по-третє, навчати учнів певній професії не можна без урахування їхніх індивідуальних можливостей [21].

Останнє завдання покликана вирішити профорієнтаційна робота в спеціальній школі, а саме: її діагностичний аспект, пов'язаний із здійсненням професійної діагностики та професійного самовизначення.

Своєрідність розумового розвитку, а іноді й порушення фізичного розвитку в учнів спеціальної школи не дозволяють ставити питання щодо вільного вибору професії самим учнем, як це відбувається в загальноосвітній (масовій) школі [10; 31; 45; 85]. Спеціальні школи стоять перед необхідністю ретельного відбору найбільш доступних для учнів спеціальностей.

Вибір професії в цих школах вирішується з урахуванням основних положень, зазначених у працях з корекційної психопедагогіки та методики трудового навчання: 1) професія повинна бути доступною психофізіологічним можливостям учнів; 2) обрана спеціальність має відповідати рівню загальноосвітньої підготовки учнів; 3) обраним професіям повинно відповідати виробниче оточення школи [46]. Так, зокрема С. Мирський наводить 25 найменувань спеціальностей, які являються педагогічно значущими, оскільки всі ці види праці за складом теоретичних знань, практичних умінь і навичок доступні для засвоєння учнями спеціальних шкіл. При навчанні цим

спеціальностям легше й простіше вирішувати завдання щодо корекції недоліків розумової діяльності учнів, враховувати індивідуальні психофізичні можливості кожного учня. До того ж всі наведені С. Мирським види праці не вимагають високої загальноосвітньої підготовки, дозволяють налагоджувати зв'язки між елементарними загальноосвітніми знаннями учнів та їх трудовою діяльністю в навчальних майстернях, а пізніше – і на виробництві, що також має велике значення для корекції недоліків розумово відсталих учнів [59].

Проект «спеціальної програми для вивчення професійної придатності учня» спеціальної школи був запропонований Г. Дульневим [21], в якому розписані завдання для вчителів, вихователів та медичних працівників допоміжної школи. На підставі складеної ним «програми» відбувалось спрямування учнів до відповідних груп професійно-трудового навчання. Тобто, вся робота вивчення розумово відсталих дітей здійснювалась методом спостереження, гуртувалась на аналізі оцінок, наданих учителями, що передбачало залежність подальшого професійного визначення учнів від кваліфікації класного керівника, вихователя, вчителя трудового навчання, медичного працівника, логопеда, психолога та інших вчителів спеціальної школи.

Суттєвим недоліком існуючої системи трудового навчання осіб з інтелектуальними порушеннями є відсутність методичного забезпечення щодо вивчення працівниками спроможності учнів опанувати тією чи іншою спеціальністю. З'ясувати питання здатності школярів до оволодіння запропонованими школою профілями навчання сприятиме тривала практична перевірка потенційних можливостей учнів навчатися тому чи іншому виду трудової діяльності. На думку С. Мирського, вчитель повинен проводити комплектування груп професійно-трудового навчання шляхом поділу учнів спеціальної школи на 8 типо-груп. В основу поділу дітей на групи вчений запропонував використовувати три групи властивостей, що відповідають цільовій, виконавчій та енергетичній сторонам навчальної діяльності [58].

Досліджуючи проблему професійного самовизначення в спеціальній школі К. Турчинська запропонувала включити в практику роботи вчителів-дефектологів проведення психологічних досліджень в 4-х класах для вивчення основних показників, які засвідчили б придатність особистості учня до певної професійної діяльності. Вчена також констатує, що ні загальна, ні спеціальна педагогіка та психологія не мають у своєму арсеналі апробованих методик професійного самовизначення [89].

Виникнення протиріч між завданнями професійної підготовки учнів спеціальної школи та складністю організації професійного самовизначення в зв'язку з віком розумово відсталих, вважає К. Турчинська, може бути усунено шляхом застосування пролонгованого професійного відбору [89].

У дослідженнях В. Бондаря та І. Єременка наголошується, що вчителі спеціальних шкіл в більшості своїй визначають професійну долю учня шляхом виключення недоступних йому, на їх погляд, спеціальностей, спираючись, головним чином, на свій досвід та інтуїцію. Розширюючи коло завдань перед вченими-дефектологами для вирішення цієї проблеми, В. Бондар наголошує на необхідності розробки науково обґрунтованих методик для діагностики типологічних характеристик особистості учня, його здібностей, інтересів, ціннісних орієнтацій, що в підсумку допоможе випускнику більш швидко опанувати запропонованими йому профілями професійного навчання, так і вчителям у виборі засобів корекційного впливу на недостатньо розвинені психофізіологічні якості [7; 25].

Відсутність єдиної класифікації професій, науково обґрунтованих, об'єктивних, стандартизованих методик із вивчення психофізіологічних якостей, рис характеру в учнів спеціальної школи дали підставу вченим (І. Бех, В. Бондар, І. Єременко, Я. Краваліс, С. Мирський, К. Турчинська та ін.) зробити висновок щодо невирішеності проблеми професійного самовизначення (вибору профілів трудового навчання) в школі як у теоретичному, так і в практичному відношенні, про нерозробленість повного комплексу професіограм зі спеціальностей, які найбільш часто обирають випускники спеціальних шкіл.

Вони вважають, що вирішення цієї проблеми передбачає створення блоку методик для дослідження психофізіологічних якостей учня. Результати такого дослідження будуть використані для визначення профілів трудового навчання учням спеціальної школи [5; 7; 25; 47; 59; 89].

Процес професійного самовизначення у спеціальній школі – не тільки прийняття альтернативного рішення: придатний-непридатний, але й прогнозування професійної придатності, що передбачає відповідність психофізіологічних особливостей дитини вимогам професійної діяльності; зумовлює застосування методичних засобів формування недостатньо розвинених професійно важливих якостей під час навчання в школі, і має здійснюватись у пролонгованій формі за обов'язковою участю вчителя початкових класів, психолога, медичного працівника, вчителя трудового навчання. Тлумачення у такий спосіб поняття «професійне самовизначення» обумовили пошук та з'ясування його методичних засобів, які сприятимуть підвищенню ефективності трудової підготовки учнів спеціальної школи. Запровадження професійного відбору в навчальний процес спеціальної школи, на думку вчених-дефектологів В. Бондаря, Г. Дульнєва, І. Єременка, Г. Мерсіянової, С. Мирського, К. Турчинської, О. Хохліної та ін., сприятиме виправленню, компенсації порушень, покращенню розвитку дитини в цілому, забезпечить успішність адаптаційного періоду самостійної трудової діяльності випускників [7; 21; 25; 55; 59; 81; 89].

В галузі спеціальної освіти проблема професійного самовизначення поєднується з проблемою розвитку дитини і розглядається в цілому як процес, що забезпечує всебічне вивчення дітей з інтелектуальними порушеннями з метою визначення професійного й корекційного спрямування їх навчання.

Провідна й визначальна роль педагогічного колективу спеціальної школи в професійному самовизначенні учнів з інтелектуальними порушеннями розглядається не як обмеження їхньої волі щодо вибору професії, а як найбільш раціональна форма поєднання бажаного й можливого з урахуванням особливостей їхнього інтелектуального розвитку. У зв'язку з цим запровадження

професійного відбору в педагогічний процес, у якому спеціально підібрані зміст, методичні засоби й організаційні форми, сприяє корекції недоліків розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями, покращує ефективність їхньої трудової підготовки. Недостатній інтерес розумово відсталої дитини щодо рекомендованого профілю трудового навчання не є абсолютним протипоказанням при наявності показників, які свідчать про її профпридатність.

Питання вибору професії в спеціальній школі вирішується з урахуванням таких основних положень: професія має бути доступною психофізіологічним властивостям учнів; відповідати рівню їх загальноосвітньої підготовки; виробничому оточенню школи.

Таким чином, проаналізовані особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями передбачають розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Особистісне самовизначення відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки і діяльності. Вирішальним фактором при виборі професії учнями спеціальної школи є вплив педагогів, вихователів і система проведеної в школі профроботи. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійну самосвідомість учня, його професійне самовизначення і професійний вибір.

1.3. Сучасні підходи до реалізації процесу професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями

Професійне самовизначення осіб з інтелектуальними порушеннями має здійснюватися під керівництвом школи, родини, суспільства. Випускники спеціальної школи, як правило, не досягають такого рівня професійного самопізнання, який дозволив би їм самостійно об'єктивно оцінити свої схильності і можливості. Однак при цьому вони розуміють необхідність праці, висловлюють бажання працювати і стати корисними членами суспільства.

З метою успішної реалізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями доцільним є використання вчителем-дефектологом різноманітних форм і методів її організації. Професійний відбір, як складова профорієнтаційної роботи, орієнтований на освоєння старшими учнями спеціальної школи нового типу знання – знання про самого себе. Одним з основних методів, спрямованих на реалізацію цієї ідеї, є розвиваюча психологічна діагностика [2; 19].

Така діагностика передбачає використання комплексу психологічних методик, що забезпечують можливість, по-перше, отримання кожним учнем інформації про свої індивідуальні психологічні якості і ступеня їх відповідності тієї чи іншої професії (діагностичні методичні процедури), по-друге, розвиток цих психологічних якостей (розвиваючі методичні процедури). Основною формою реалізації даних процедур є організація професійних проб.

Професійна проба уявляє собою профіспит, що моделює елементи конкретного виду професійної діяльності та сприяє свідомому, обґрунтованого вибору професії [38]. Через професійні проби здійснюється ознайомлення учнів з групою споріднених або суміжних професій, змістом, характером та умовами праці різних галузей діяльності, формування допрофесійних знань, умінь, навичок, досвіду практичної роботи в конкретній професійній діяльності, що сприяє професійному самовизначенню. У процесі виконання професійних проб розвивається інтерес до конкретної професійної діяльності, перевіряється готовність до самостійного, творчого і обґрунтованого вибору професії.

Професійні проби розглядаються як діагностичні та розвиваючі процедури, так як, з одного боку, структура проб містить діагностичну частину, де за допомогою психофізіологічних методів визначається вираженість професійно важливих якостей, а з іншого – практичний етап проб, що дозволяє як би приміряти на себе різні види професійної діяльності та сприяє адекватному формуванню та розвитку образу «Я» у професії [8; 17].

Розвиваюча психологічна діагностика в організації профорієнтаційної роботи може реалізуватися у формі лабораторно-практичних занять, які

включають чотири основних етапи. Перший передбачає повідомлення учням системи відомості про певний психологічному властивості в контексті вимог професійної праці; другий – застосування досить простих психологічних процедур, що забезпечують виявлення даної властивості та оцінку його вираженості; третій – використання розвиваючих процедур, що дозволяють учням виконувати вправи з розвитку відповідної властивості; четвертий – обговорення рекомендацій щодо шляхів вдосконалення даної властивості та умов його реалізації в реальних життєвих та професійних ситуаціях [49; 62; 87].

Розвиваючі психологічні процедури, активізуючи внутрішні психологічні ресурси старших школярів і включаючи механізми рефлексії, перетворюють процес формування професійної самосвідомості в цілеспрямовану, усвідомлену, особистісно значиму діяльність [84].

Окрім розвиваючої психологічної діагностики, в процесі формування професійного самовизначення підлітків з інтелектуальними порушеннями використовуються і традиційні методи, серед яких найбільш ефективним є бесіда. Вона дозволяє вчителю-дефектологу при викладі нового матеріалу спиратися на життєвий досвід старших школярів. Бесіда може поєднуватися з розповіддю і поясненнями [52; 61].

До методів формування професійного самовизначення може відноситися і лекція. Можливо передбачити невеликі лекції за темами: «Сучасний ринок і його вимоги до професіоналізму», «Шляхи отримання професії», «Внутрішній світ людини і можливості його пізнання» та ін. [53].

При використанні пояснювально-ілюстративних методів (бесіда, розповідь, лекція) доцільно застосовувати засоби наочності: таблиці, схеми, плакати, фотографії, фрагменти з кінофільмів і відеофільмів, комп'ютерні засоби. При включенні в план роботи демонстрації фільму важливо, щоб його зміст було органічно пов'язано з обговорюваною темою, наочно ілюструвало дію, процес, тобто підкріплювала словесну інформацію [54; 92].

Окрім традиційних методів у формуванні професійного самовизначення можуть широко використовуватися інформаційно-пошукові методи, до яких

відносяться і методи організації дослідницької діяльності [18]. До інформаційно-пошукових методів. Вони також сприяють формуванню пізнавальної активності старших школярів. Ці методи використовуються, наприклад, при складанні розгорнутої формули професійної діяльності. При вивченні, наприклад, теми «Класифікації професій» клас розбивається на групи за ознакою інтересу до певного типу професій: «людина – техніка», «людина – природа», «людина – людина», «людина – знакова система», «людина – художній образ» [70].

Методом в процесі формування професійного самовизначення підлітків з інтелектуальними порушеннями є метод спостереження. Він може використовуватися в процесі проведення екскурсій на підприємства, виставки, професійні училища, ліцеї, інші навчальні заклади і т.ін. Завдання таких спостережень – розвинути інтерес учнів до професійної діяльності різних фахівців, навчити їх аналізувати соціальні явища і т.ін. [43].

Основною формою реалізації процесу формування професійного самовизначення підлітків з інтелектуальними порушеннями є заняття (урок). Вчитель-дефектолог допомагає учням освоїти систему знань про закономірності, принципи, методи діагностики, розвитку образу «Я», сприяє формуванню вміння обґрунтованого професійного самовизначення.

Важливою формою наочності ознайомлення учнів з інтелектуальними порушеннями із світом праці, системою професійної освіти є екскурсії. Проведення їх вчитель-дефектолог повинен спланувати заздалегідь, розробити систему конкретних завдань учням у вигляді питань, на яких вони повинні зосередити свою увагу в ході екскурсії. Екскурсії можуть бути проведені на різні підприємства, установи, в службу зайнятості населення, навчальні заклади і т. ін. [44; 86].

Ще однією ефективною формою реалізації процесу формування професійного самовизначення є використання профорієнтаційних ігор та вправ. дана форма організації носить ознайомчий і інформаційний характер, дозволяє моделювати перспективи професійного та особистісного розвитку в їх цілісності.

У профорієнтаційній роботі дефектолог може використовувати ще одну форму її організації, це спільна робота зі старшими школярами щодо складання та реалізації творчих проєктів. Під проєктом тут розуміється пошук аргументованих і доказових, іноді єдино правильних, рішень стосовно умов діяльності і вибраним цілям. При цьому сам вибір цілей часто буває важливою частиною проєкту.

Метою процесу формування професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями є:

- надання профорієнтаційної підтримки учням у процесі вибору профілю навчання та сфери майбутньої професійної діяльності;
- виховання в учнів свідомого ставлення до праці, професійне самовизначення в умовах свободи вибору сфери діяльності відповідно до своїх можливостей, здібностей і з урахуванням вимог ринку праці [47].

Процес реалізації процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального освітнього закладу повинен передбачати наступні напрями реалізації потреб даних учнів:

- формування вміння співставляти образ «Я» з вимогами професій до особистості та кон'юнктуру ринку праці;
- перевірка можливостей для самореалізації у різних видах професійної діяльності;
- забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості;
- виховування загальнолюдських та загально професійних якостей і розумних потреб;
- поглиблене вивчення навчальних і спеціальних предметів, до яких виявляється стійкий інтерес та здібності;
- зосередження уваги на формування професійно важливих якостей, необхідних до обраного виду професійної діяльності;
- здійснення контролю, корекції професійних планів, виявлення ступеня їхньої обґрунтованості;

- окреслення шляхів до самопідготовки до майбутньої професії, способів само діагностики, оцінка результатів досягнень;
- формування основ для соціально-професійної адаптації: розвиток норм, ціннісних орієнтацій, мотивів вибору професії, професійної спрямованості;
- формування професійних інтересів.
- одержання несуперечливих відомостей щодо переваг, схильностей і можливостей учнів для розподілу їх за профілями навчання;
- забезпечення широкого діапазону варіативності профільного навчання за рахунок комплексних і нетрадиційних форм і методів, що застосовують на уроках та у виховній роботі елективних курсів;
- додаткова підтримка деяких груп школярів, щодо яких легко спрогнозувати труднощі у працевлаштуванні;
- вироблення гнучкої системи кооперації старшої школи з установами додаткової та професійної освіти, а також з підприємствами міста, регіону.

Організація процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального освітнього закладу повинна враховувати наступні аспекти системи профорієнтаційної роботи з підлітками означеної нозології [13; 64]: соціальний; економічний; психолого-педагогічний; медико-фізіологічний.

Соціальний аспект полягає у формуванні ціннісних орієнтацій молоді в професійному самовизначенні, де робиться акцент на вивченні вимог до кваліфікації працівника тієї або іншої сфери [63].

Економічний аспект – це процес керування вибором професії молоді відповідно до потреб суспільства та можливостей особистості (вивчення ринку праці) [].

Психологічний аспект полягає у вивченні структури особистості, формуванні професійної спрямованості; педагогічний – пов'язаний із формуванням суспільно значущих мотивів вибору професії та професійних інтересів [].

Медико-фізіологічний аспект передбачає такі основні завдання, як розробка критеріїв професійного відбору відповідно до стану здоров'я, а також вимог, які висуває професія до особистості кандидата [75].

Враховуючи психофізіологічні та вікові особливості учнів з інтелектуальними порушеннями, можна виділити такі етапи роботи по формуванню професійного самовизначення в спеціальній школі [59; 83]:

– 1–4 класи: формування в молодших школярів ціннісного ставлення до праці, розуміння її ролі в житті людини й суспільства; розвиток інтересу до навчально-пізнавальної діяльності, заснованої на посильній практичній включеності в різні її види, у тому числі соціальну, трудову, ігрову, дослідницьку;

– 5–7 класи: розвиток у школярів з інтелектуальними порушеннями особистісного змісту в набутті пізнавального досвіду й інтересу до професійної діяльності; формування уявлення про власні інтереси й можливості (формування образу «Я»); набуття первісного досвіду в різних сферах соціально-професійної практики: техніці, мистецтві, медицині, сільському господарстві, економіці й культурі. Цьому сприяє виконання розумово відсталими учнями професійних спроб, які дозволяють їм співвіднести свої індивідуальні можливості з вимогами, що висуває професійна діяльність до людини;

– 8–9 класи: уточнення освітнього запиту під час позакласних занять та інших курсів на вибір; групове й індивідуальне консультування з метою виявлення та формування адекватного ухвалення рішення про вибір профілю навчання; формування освітнього запиту, що відповідає інтересам і здібностям, ціннісним орієнтирам;

– 9–10 класи: навчання дій із самопідготовки та саморозвитку; формування професійних якостей в обраному виді праці; корекція професійних планів, оцінювання готовності до обраної діяльності.

Розв'язання завдань процесу формування професійного самовизначення здійснюється в різних видах діяльності учнів з інтелектуальними порушеннями (пізнавальній, суспільно корисній, комунікативній, ігровій, продуктивній праці).

З цією метою щорічно складаються шкільні й міські плани роботи із профорієнтації. Цей напрям простежується в плані кожного класного керівника (розділ «Профорієнтація») [65].

Спеціальні школи традиційно здійснюють вузьку спеціалізацію учнів. При побудові змісту професійної підготовки недостатньо реалізується взаємозв'язок і взаємообумовленість функцій загальноосвітніх предметів, суспільно корисної продуктивної праці, різноманітних позакласних заходів трудового спрямування [56; 83].

При організації суспільно корисної продуктивної праці, гурткової роботи за професійними інтересами і здібностями учнів не завжди враховується профільність навчання. Це не сприяє закріпленню практичних умінь і навичок, їх перенесенні у нові види діяльності. Спроби подолати ці проблеми подовженням термінів навчання у спеціальній школі, збільшенням годин на професійно-трудоу підготовку не завжди давали очікувані результати. Низький рівень готовності учнів до самостійної праці є однією з причин того, що суспільство несе відчутні економічні та моральні втрати, оскільки непрацевлаштований розумово відсталий підліток стає тягарем для суспільства і батьків, під впливом несприятливих умов і обставин може стати на шлях антисоціальної поведінки [35; 78; 90].

Професійному відбору старшокласників з інтелектуальними порушеннями з урахуванням сучасних умов праці сприяють гуртки з праці та домоведення, гуртки художньої різьби по дереву, машинної художньої обробки дерева, металу, художньої машинної вишивки та в'язання, різних видів моделювання, інкрустації та інших народних промислів, поширених у тій місцевості, де розташована школа. Для дівчаток можна організувати гуртки ручного і машинного в'язання, художньої вишивки, плетіння мережив та інших видів прикладного мистецтва. Немає необхідності перераховувати всі види діяльності, за якими можна організувати гурткову роботу з праці. Визначити це з урахуванням можливостей і практичної спрямованості слід педагогічному колективу кожної спеціальної школи [79].

Велике виховне і пізнавальне значення мають гуртки юннатів. В умовах сільської школи вибір діяльності для таких гуртків дуже різноманітний. Це догляд за рослинами городу, поля, саду, найпростіші види селекційної роботи, парникове господарство, вирощування плодів, овочів, квітів, основи раціонального догляду за тваринами, охорона птахів і багато іншого. Однак і в міських спеціальних школах ця досить важлива ділянка роботи повинен знайти своє відображення. Міські хлопці можуть почати цю роботу з освоєння прийомів і правил догляду за кімнатними рослинами, домашніми тваринами та птахами, можуть навчитися їх вирощувати. Гуртківці повинні стати ініціаторами озеленення території, які належать школі, здійснювати догляд за посадками і т. ін. [90].

Професійному самовизначенню старшокласників з інтелектуальними порушеннями з урахуванням сучасних умов праці сприяє робота в навчальних майстернях, а потім і на виробничій практиці, яка поступово стає засобом задоволення потреб учнів. У переважної більшості учнів спеціальної школи можуть бути сформовані високоавтоматизовані навички виконання нескладних трудових операцій.

Таким чином, сучасні підходи до реалізації процесу професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними передбачають створення умов для творчого, інтелектуального, духовного та фізичного розвитку учнівської молоді для підготовки до майбутнього життя в умовах переходу до ринкової економіки, задоволення їхніх освітніх потреб. На сучасному етапі визначилася розвиваюча концепція, яка передбачає визначення потенційних можливостей учнів, прогнозування і розвиток їх здібностей з позиції суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

Висновки до розділу 1

В ході теоретичного аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури висвітлено теоретичні аспекти проблеми професійного самовизначення старшокласників в умовах спеціального закладу освіти. Визначено, що професійне самовизначення старшокласників є процесом визначення індивідом свого місця в професійній структурі, заснований на усвідомленні індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей (внутрішні фактори), а також залежить від соціального середовища (зовнішні фактори), результатом якого є безпосередньо вибір професії. Сучасні підходи до професійного самовизначення особистості розглядають його як довготривалий і динамічний процес самостійного зняття людиною протиріччя між власними можливостями, бажанням та попиту ринку праці щодо рівня і якості фахівців.

Проаналізовано особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями, які передбачають розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Особистісне самовизначення відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки і діяльності. Вирішальним фактором при виборі професії учнями спеціальної школи є вплив педагогів, вихователів і система проведеної в школі профроботи. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійну самосвідомість учня, його професійне самовизначення і професійний вибір.

Визначено, що з метою успішної реалізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями доцільним є використання вчителем-дефектологом різноманітних форм і методів її організації. Професійний відбір, як складова профорієнтаційної роботи, орієнтований на освоєння старшими учнями спеціальної школи нового типу знання – знання про самого себе. Одним з основних методів, спрямованих на реалізацію цієї ідеї, є розвиваюча психологічна діагностика.

Організація процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального освітнього закладу повинна враховувати наступні аспекти системи профорієнтаційної роботи з підлітками означеної нозології: соціальний; економічний; психолого-педагогічний; медико-фізіологічний. У переважної більшості учнів спеціальної школи можуть бути сформовані високоавтоматизовані навички виконання нескладних трудових операцій.

Таким чином, процес професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними повинен відбуватись в процесі трудового навчання як на уроках, так і в ході проведення позаурочної діяльності, де повинні бути створені умови для творчого, інтелектуального, духовного та фізичного розвитку учнівської молоді для підготовки до майбутнього життя в умовах переходу до ринкової економіки, задоволення їхніх освітніх потреб. Такий відбір повинен здійснюватись з урахуванням інтересів підлітків означеної нозології та враховувати їх конкурентоздатність на ринку праці.

РОЗДІЛ 2

ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО- ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Дослідження стану сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями

Психолого-педагогічне дослідження учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в процесі діагностики професійного самовизначення проводилось на основі оцінки різноманітних психологічних ознак, які відображали рівень сформованості трудових навичок суб'єкта, стан психофізіологічних якостей та його активність.

Метою педагогічного експерименту є обґрунтування й експериментальна перевірка педагогічних умов активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

У відповідності з метою і завданнями дослідження був розроблений план дослідно-експериментальної роботи, який включав два етапи:

Констатувальний етап. Метою даного етапу було визначення стану сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної школи з метою подальшого використання отриманих результатів у навчальному процесі. На цій стадії експерименту застосовувалися тестові методики, до числа яких увійшли завдання, які найбільш часто використовуються і найкращим чином зарекомендували себе в дослідницькій роботі, психологічній та фізіологічній практиці.

Формувальний етап. Метою даного етапу є обґрунтування й експериментальна перевірка педагогічних умов і методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у навчально-виховному процесі спеціального навчального закладу.

На етапі констатувального експерименту було проведено діагностику професійного самовизначення учнів 10-их класів Сумського ЗЗСО спеціальна школа Сумської міської ради. У дослідженні приймали участь 15 учнів, серед яких 7 дівчаток і 8 хлопчиків. Учні, що приймали участь у дослідженні, мали заключення-діагноз – F-70.

Основним психологічним засобом діагностики є розв'язання коротких тестових процедур, що характеризують ефективність різних психічних процесів при вирішенні відповідних задач. Виходячи з цього, проблема оцінки професійної підготовки в ході констатувального етапу дослідження виступала як типова психометрична задача – описати і кількісно оцінити зрушення в психологічних процесах, що досліджуються, які відбуваються під впливом особливостей умов профорієнтаційної роботи та трудового навчання.

В процесі здійснення діагностики професійного самовизначення підлітків з інтелектуальними порушеннями враховувалось співвідношення первинного дефекту і вторинних порушень, а також ступінь їх вираження. Були виявлені дефекти, які найбільш негативно впливали на розвиток трудової діяльності та особистість: прояви тривожності, емоційної лабільності, замкненість, сором'язливість, імпульсивність, прояви агресії та емоційної депривації.

В ході дослідження враховувався той факт, що положення психології про індивідуально-типологічний, особистісно-діяльнісний, системно-структурний підхід, якісно-кількісну оцінку роботи дитини є обов'язковими і в спеціальній психології при вивченні дітей з інтелектуальними порушеннями. Вибір і послідовність застосування тих чи інших методів залежав від віку й індивідуальних особливостей обстежуваних.

В процесі діагностики професійного самовизначення підлітків з інтелектуальними порушеннями були включені елементи гри і навчання, варіанти допомоги, завдання аналогічного характеру, в яких виявляється здатність дитини до перенесення показаних прийомів діяльності. Обов'язковим було чергування завдань вербального і невербального характеру, які були спрямовані на дослідження різних форм діяльності, мислення.

Вивчення особливостей професійного самовизначення відбувалося за наступними напрямками:

- вивчення трудової активності;
- вивчення рівня професійного самовизначення;
- вивчення соціально-психологічної адаптованості.

При проведенні обстеження враховувались наступні показники:

- а) ціннісні орієнтації;
- б) найближчі, перспективні життєві плани і професійні наміри;
- в) рівень розвитку самооцінки;
- г) рівень розвитку професійної мотивації;
- д) особистісні особливості.

Головною проблемою організації професійного відбору старшокласників з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання в спеціальній школі є недостатня зацікавленість даних учнів в цьому процесі.

З метою вивчення базового рівня зацікавленості учнів з інтелектуальними порушеннями майбутнім працевлаштуванням було проведено дослідження серед учнів означеної нозології 10 класів. Експериментальною базою дослідження був Сумський заклад загальної середньої освіти спеціальна школа Сумської міської ради.

Експериментальне дослідження проводилося в два етапи:

1 – виявлення рівня зацікавленості учнів з інтелектуальними порушеннями майбутнім працевлаштуванням;

2 – апробація та оцінка ефективності експериментальних матеріалів, що забезпечують збільшення рівня зацікавленості учнів спеціальної школи до процесу їх професійного відбору в системі трудового навчання.

Для реалізації поставленої мети було використано такі методи дослідження: педагогічне спостереження, анкетування (додаток А, Б), експеримент.

Перший етап дослідження був спрямований на виявлення рівня зацікавленості учнів з інтелектуальними порушеннями майбутнім працевлаштуванням, якому сприяє система трудового навчання в спеціальній школі. Після профорієнтаційної екскурсії, учням які її відвідали була запропонована наступна анкета:

1. Чи подобалась тобі екскурсія? Чому?
2. Чи цікавлять тебе такі позакласні заходи? Чим саме?
3. Чи хотів би ти, щоб такі заняття проходили частіше?
4. Чи зміг би ти працювати на такому підприємстві? Чому?

Аналіз відповідей на перше запитання показав, що більшості учнів спеціальної школи подобаються екскурсії саме тим, що під час екскурсії не треба писати і вчити (73,3 %), проте жоден учень не вказав на зацікавленість даною професією. Решта, незадоволених проведенням заходом (26,7 %), вказували на погане проведення або на недостатню участь в них.

В системі трудового навчання позакласні заходи з профорієнтації учнів займають важливе місце. Тому одним із завдань дослідження було дізнатися, чим саме вони їх приваблюють. Аналіз відповідей, отриманих на запитання «Чи цікавлять тебе такі позакласні заходи? Чим саме?» показав майже ті результати, що і перше питання. Учням з інтелектуальними порушеннями імпонують відповідні заходи, але не з навчальною метою, а з метою прогуляти уроки (73,3 %); не змогли відповісти на питання 13,3 % респондентів; 13,4 % учнів зізналися, що нічого особливого в подібних заходах немає, краще посидіти в класі.

Наступне питання торкалось наявності позакласних заходів з профорієнтації: «Чи хотів би ти, щоб такі заняття проходили частіше?». Думки учнів розподілилися наступним чином: 53,3 % респондентів виявили бажання, щоб заходи такого типу проводилися якомога частіше й не лише з профорієнтаційної роботи; 26,7 % учнів вважають, що періодично подібні заходи можна проводити; 20,0 % учнів відповіли невизначено: «в тій чи іншій мірі», «частково».

Щоб з'ясувати, наскільки безпосередньо у учнів сформована готовність до роботи, було поставлено запитання «Чи зміг би ти працювати на такому підприємстві? Чому?». Аналіз відповідей показав, що більшість учнів (46,7 %) вважає що зможуть опанувати дану професію, та працювати за спеціальністю; 26,7 % учнів взагалі не розуміють необхідність опанування певною професією; 20,0 % дітей виявили бажання працювати за іншою професією; 6,7 % респондентів взагалі не відповіли на запитання.

На основі отриманих даних можна говорити про зниження інтересу до трудової діяльності. Однією з причини згасання інтересу є недостатня організація роботи з професійного відбору в системі трудового навчання, в тому числі й з профорієнтації.

Аналіз результатів проведеного дослідження зацікавленості учнів з інтелектуальними порушеннями майбутнім працевлаштуванням, в проведенні систематичних заходів з профорієнтаційної роботи, а також ставлення до них, дозволив виявити наступне:

- зацікавленість учнів у проведенні роботи з профорієнтації поверхнева, фрагментарна, що підтверджується труднощами при відповіді на запитання анкети;
- в більшості досліджуваних учнів відсутня необхідність опанування певної професії, оскільки вони не розуміють її важливості;
- багато учнів найчастіше не усвідомлюють практичного значення профорієнтаційної роботи та розцінюють заходи із здійснення професійного відбору та профорієнтації як розвагу в позакласний час.

Проведене дослідження показало необхідність спеціально організованої педагогічної роботи з учнями спеціальної школи, яка сприяє підвищенню зацікавленості до майбутнього працевлаштування та профорієнтаційної позакласної роботи.

Методика виявлення професійного самовизначення передбачала констатацію рівневого підходу до явища, що досліджувалось. Критеріями показників вищезазначеного дослідження виступали наступні рівні [72]:

– **високий** – передбачає наявність в учня адекватно завищеної самооцінки; чітко визначені цілісні орієнтації і установки; самостійно збудований особистісний професійний план; визначена конкретна мотивація вибору професії, мотив внутрішньо індивідуальний; остаточно сформовані професійні інтереси, наміри і спрямованість на ту чи іншу професію;

– **середній** – передбачає, що самооцінка учня знаходиться на середньому рівні розвитку (від неадекватно заниженої до адекватно завищеної); частково визначені ціннісні орієнтири і установки; особистісний професійний план знаходиться на стадії обмірковування; вибір професії мотивований зовнішніми факторами і вибір професії частково відповідає особистісним особливостям учня;

– **низький** – передбачає наявність в учня неадекватно заниженої самооцінки; відсутність цілей в майбутній професійній діяльності; немає планів по відношенню до вибору професії; мотивація тільки зовнішня; відсутній інтерес і спрямованість у якій-небудь сфері професійної діяльності

Критерії та методи, за якими і визначається той чи інший рівень сформованості професійного самовизначення, повинні мати чітке обґрунтування та практичну спрямованість.

Учні, які стоять на порозі професійного вибору, володіють особливим психологічним настроєм до самопізнання. Для них характерні: прагнення розібратися в собі, оцінка своїх можливостей у сучасному світі, в тому числі і професійному, прагнення оцінити, які умови можуть сприяти, а які заважати входженню у світі професій. Найбільшою сенситивністю у розвитку професійної

самосвідомості володіють учні старшого шкільного віку, для яких проблема професійного та особистісного самовизначення є нагальною та актуальною.

Процес професійного самовизначення включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудова еталонів у вигляді ідеального образу професіонала.

Особистісне самовизначення відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки і діяльності. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійна самосвідомість учня, його професійне самовизначення і професійний вибір.

Одним з пріоритетних критеріїв виявлення професійного самовизначення є рівень розвитку самооцінки. Самооцінка – компонент самосвідомості, що включає поряд із знаннями про себе оцінку людиною себе, своїх здібностей, моральних якостей і вчинків.

Самооцінка адекватна дозволяє поставитися до себе критично, правильно співвіднести свої сили із завданнями різної труднощі і з вимогами оточуючих.

Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка перешкоджає виконанню зазначених функцій. Отже, адекватна самооцінка – необхідна умова формування особистості. Неадекватно завищена самооцінка – переоцінка себе особистістю, неадекватно занижена – недооцінка себе.

Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань людини, тобто ступенем труднощі цілей, які він ставить перед собою. Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями веде до того, що людина починає себе неправильно оцінювати, внаслідок чого його поведінка стає неадекватною (виникає підвищена тривога, емоційні зриви).

Самооцінка при виборі професії передбачає оцінку своїх інтересів, здібностей і особистісних якостей, відповідність їх вимогам обраної професії.

Основна інформація про показники критерію самооцінки витягується з результатів застосування методик «Хто Я?», «Самооцінка» (комплексна методика діагностики здатності старшого школяра до професійного самовизначення) [].

1. Методика «Хто Я?» (додаток В) [27].

Методика «Хто Я?» дозволяє показати значення повноти самосприйняття і самооцінки («Комплексна методика»).

В ході застосування даної методики учням, що досліджувались, було запропоновано наступне звернення: «Будь ласка, за 5 хвилин 5 разів дайте відповідь на питання: «Хто Я?». Будьте щирі! Використовуйте для цієї мети 5 слів або пропозицій. Не старайтесь відібрати правильні чи неправильні, важливі або неважливі відповіді. Пишіть їх так, як вони приходять вам в голову. Правильних і неправильних відповідей тут бути не може».

Аналіз карток зі словами дозволив нам простежити й виділити ставлення один до одного у класі, провести їхнє співвідношення на кінцевому й початковому етапах діяльності.

У результаті вивчення здатності підлітків визначати співвідношення учня до певного виду професій нами було виокремлено лідерські якості. З 15-ти учнів 10-их класів виявлено, що всі діти встигли написати по 5 слів, 10 – написали не вагаючись, 2 – сумніваючись, 2 – повторили за товаришем, 1 – відмовився здавати картку.

Наступним найважливішим критерієм, що визначає професійне самовизначення учнів старших класів, є ціннісні орієнтації.

Ціннісні орієнтації, будучи одним з центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення учнів до соціальної дійсності і в цій своїй якості визначають широку мотивацію їх поведінки і справляють істотний вплив на всі сторони їхньої діяльності.

Такий вибір відбувається на підставі того, що людина, а саме старшокласник, вважає найбільш важливим і правильним на підставі цінностей, сформованих у його минулому досвіді. Тому діагностика ціннісних орієнтацій дає можливість отримати уявлення про проблеми учнів, зіставляючи цінності між собою і з реальними умовами, в яких ці цінності можуть знаходити, або не шукати своє твердження. Таке зіставлення можливо за допомогою методик, що дозволяють ранжувати цінності або порівнювати уявлення про свої цінності і

реальною поведінкою. Для ранжирування цінностей може бути представлений або список цінностей (таких, наприклад, як робота, освіта, сім'я, матеріальне благополуччя, здоров'я, дружба, хобі, слова, багатство, влада і т. ін.) [68].

2. Використовуючи методику на виявлення професійних цінностей, була використана наступна фраза:

«Я б хотів, щоб моя робота...»

- а) була по заслугах оцінена іншими;
- б) була для мене цікавою;
- в) була корисною і потрібною людям;
- г) приносить мені радість і задоволення і т. ін.

Результати дослідження за даною методикою наведені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати методики на виявлення професійних цінностей в учнів з інтелектуальними порушеннями на констатувальному етапі експерименту

Варіант відповіді	А	Б	В	Г
Кількість дітей	9	2	3	1

Аналіз цінностей дозволяє визначити, в чому збігаються особисті цінності з громадськими, з професійними та груповими цінностями. Аналіз конкретних ситуацій, пов'язаних з вибором того чи іншого рішення, дозволяє порівнювати реальні цінності, що саме ігнорує старшокласник в ситуації вибору альтернативних цінностей, уточнити свої позиції у зв'язку з виникаючими проблемами, переоцінити свої цінності. Виявлення цінностей дозволяє визначити сферу, в якій учні готовий нести повну відповідальність за себе і за свої дії. У першу чергу необхідно визначити, які цінності він вважає найважливішими. Це прояснює напрямок розвитку цілей його діяльності. Потім необхідно проаналізувати і розглянути можливі варіанти наслідків і зробити вибір, прийняти певне рішення, самовизначитися у своїй діяльності.

Одним з важливих критеріїв виявлення професійного самовизначення є здатність до побудови певного проекту професійного життєвого шляху (особистісного професійного плану – ОПП) – це справа складна, що залежить від ряду об’єктивних і суб’єктивних обставин.

Рішення завдання вибору професії може бути не тільки раціональним, «аналітичним», а й «емоційним», «синтетичним». Головний критерій в даному випадку – не чия-небудь зовнішня оцінка, а стан задоволеності учня зробленим вибором, за умови, що обставини цього вибору їм досить добре усвідомлені.

3. Методика «Особистісного професійного плану» (додаток Г) [72], згідно якої виділяють чотири типи ОПП:

I. Відсутність самостійно побудованого учням професійного плану (за нього це роблять або зробили – батьки, товариші, вчителі).

II. ОПП побудований самостійно, але на дуже неповній орієнтовною основі (наприклад, враховано тільки своє бажання чи позиція однолітків і т. ін.).

III. ОПП побудований з урахуванням багатьох істотних обставин конкретної – «ось цієї» – ситуації вибору професії.

IV. Сформовано (додатково до того, що зазначено в пункті «I») готовність (уміння, настрої, володіння загальною схемою – методом вирішення даної задачі самостійно будувати нові ОПП в ускладнюються, змінюються умовах (переїзд сім’ї, хвороба тощо).

Серед варіантів реалізації ОПП запропоновані:

1) пасивне позитивне прийняття того способу породження ОПП, який фактично відбувся;

2) активне вираження ОПП в повсякденних розмовах, суперечках про вибір професії;

3) часткова реалізація ОПП в тих чи інших формах самоосвіти, пробах сил (відвідування гуртків, підготовчі курси, спроби попрацювати, скажімо, в літні канікули на трудових постах, близьких за змістом діяльності або за галузевою ознакою до майбутньої професії);

4) після виходу із спеціальної школи здійснюється реальний вибір професійного навчального закладу або роботи;

5) успішна адаптація до обраної професії та подальший професійний розвиток.

У компактному вигляді засіб орієнтування в різноманітті ОПП учнів може виглядати так, як на нижче наведеній схемі. При цьому характеристики ОПП можуть бути позначені на ній точками, «клітинами» на перетині стовпців і рядків («абсцис» і «ординат»). Зрозуміло, що тут мова повинна йти не про метричну, а про смислову точність. Результати дослідження за методикою ОПП представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати методики на виявлення особистого професійного плану в учнів з інтелектуальними порушеннями на констатувальному етапі експерименту

Типи ОПП	Варіанти реалізації ОПП				
	1	2	3	4	5
I			+		
II					
III		+		+	
IV	+				

Загальна схема прийняття рішення про вибір для себе професії може бути приблизно такою:

- 1) Скласти загальну оглядове орієнтування у світі професій.
- 2) Виділити можливості та обмеження, пов'язаних з обстановкою в групі близьких людей, в суспільстві; корисно їх поділити на три ступеня – ті, з якими не можна не рахуватися, ті, з якими краще рахуватися, чому не рахуватися, і ті, якими можна знехтувати .
- 3) Зібрати, впорядкувати відомості відповідно до формули «моєї» професії, врахувавши і можливі запасні варіанти вибору.
- 4) Якщо необхідно, уточнити для себе формулу своєї професії.
- 5) Обміркувати варіанти кроків на шляху освоєння професії.

6) Подумки продумати елементи структури ОПП.

7) Остаточо прийняти рішення.

Вибір професійного шляху пов'язаний з вибором реальних життєвих цінностей, які визначають реальну професійну мотивацію. Цінності здійснюють зв'язок між когнітивними і емоційними складовими професійної самосвідомості через внутрішню мотивацію. Образ професії, когнітивне емоційне освіта, служить мотивуючим чинником оцінки себе. У свою чергу, результат оцінки мотивує до постановки тих чи інших професійних і життєвих цілей (додаток Д).

Учні старших класів вже здатні зважувати зовнішні і внутрішні обставини, що дозволяє їм приймати досить усвідомлені рішення. А це означає, що в процесі формування професійно спрямованих мотивів „внутрішній фільтр” починає відігравати провідну роль. Чим більш зрілим у цьому плані є старшокласник, тим більше його намагань спрямовано у майбутнє, тим більше у нього формується мотиваційних установок, пов'язаних із запланованою перспективою життя.

Формування обґрунтованого мотиву вибору професії передбачає усвідомлення учнями всієї сукупності мотиваційних особливостей (провідних індивідуальних потреб і мотивів, схильностей, прагнень і т. ін.), притаманних йому. Виявлення основних потреб і мотивів діяльності, дозволяє включити мотив вибору професії в систему інших мотиваційних тенденцій особистості. Тим самим процес співвіднесення себе з світом професійної праці стає більш усвідомленим, особистісно значущим для старшокласника (додаток Е).

В основу методики «Опитувальник професійної готовності» покладено принцип самооцінки учнями своїх можливостей у реалізації певних умінь (навчальних, творчих, трудових, соціальних і т. ін.), свого реального пережитого і сформованого в особистому досвіді емоційного ставлення, що виникають при виконанні окремих видів діяльності, і своїх переваг або побажання мати ці види діяльності у своїй майбутній професії.

Для визначення ведучого типу мотивації в процесі вибору професії доцільним є використання методики «Мотиви вибору професії» [20]. Даний диференційно-діагностичний опитувальник призначений для виявлення схильності до того чи іншого типу професії відповідно до розробленої ним класифікації: «П» – людина-природа, «З» – людина – знакові засоби; «Т» – людина – техніка; «Х» – людина – художній образ, «Ч» – людина – людина.

Всі вище описані критерії та методики виявлення професійного самовизначення спрямовані на самопізнання і оцінку учнями самих себе, тобто на вивчення особистісних особливостей учнів старших класів.

Для виявлення професійного самовизначення, заснованого на вивченні особистісних особливостей відносяться професійні інтереси, наміри і професійну спрямованість учнів старших класів [39].

Під професійним інтересом розуміють безпосереднє емоційне практично-пізнавальне ставлення до професії. За сприятливих умов він переходить у спрямованість особистості на конкретну професійну діяльність, мотиви і цілі якої збігаються. Так як професійний інтерес виникає і розвивається в діяльності, то однією з його важливих характеристик є цілеспрямована діяльність особистості (додаток Ж).

Для вивчення професійних інтересів учнів даної вікової категорії доцільним є застосування методики «Карта інтересів». Дані, отримані за допомогою цієї методики, дозволяють виявити не тільки коло інтересів, але і ступінь їх вираженості, що має особливе значення у формуванні мотивації вибору майбутньої професії [40].

Усвідомленим позитивним ставленням особистості до сфери професійної діяльності є професійний намір, що визначається наявністю знань про її сутність, прагненні обрати професію в даній сфері діяльності і отримати відповідну освіту (додаток З).

Для визначення даного показника доцільним є застосування методики «Вивчення професійних намірів старшокласників». Даний метод дозволяє визначити готовність до вибору професії, що характеризується внутрішньою

усвідомленістю самого факту вибору і визначеністю професійних інтересів, обізнаністю учня та оцінкою своїх здібностей, а також знаннями про те, які фізичні та психологічні вимоги до людини пред'являє обрана професія [40].

Професійний інтерес і професійні наміри найбільш сприятливо формуються в обстановці творчої діяльності учнів, при цьому спочатку виникає професійний інтерес, а потім визначаються стійкі професійні наміри, які сприяють формуванню професійної спрямованості учня.

Під професійною спрямованістю особистості розуміють одну з істотних її сторін, що виражається в інтересах, схильностях, наміри, ідеалах. Професійна спрямованість обумовлює мотивовану і цілеспрямовану діяльність при підготовці учня до вибору трудової діяльності та шляхів професійного становлення.

Для визначення критерію професійної (особистісної) спрямованості доцільним є використання орієнтаційної анкети – «Визначення спрямованості особистості».

За допомогою даної методики виявляються наступні спрямованості:

1. Спрямованість на себе – орієнтація на пряму винагороду і задоволення відносно роботи і співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, тривожність.

2. Спрямованість на спілкування – прагнення за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність.

3. Спрямованість на роботу – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю.

На основі аналізу розглянутих критеріїв та методик виявлення професійного самовизначення було складено критеріальну базу досліджуваного явища, яка наведена у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Критерії визначення професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями

Загальний критерій	Особистий критерій	Методика
Професійне самовизначення	Ціннісні орієнтації	Метод ранжування
	Самооцінка	«Хто Я?»
	Професійні наміри	«Особистісний професійний план»
	Мотиви	«Диференційно-діагностичний опитувальник»
	Особистісні особливості (професійні інтереси; професійні наміри; професійна спрямованість)	«Карта інтересів»

На базі Сумського закладу загальної середньої освіти спеціальна школа Сумської міської ради було проведено дослідження професійного самовизначення учнів 10-их класів.

Для вивчення провідних мотивів вибору професійної діяльності була використана методика «Мотиви вибору професії» та диференційно-діагностичний опитувальник «Я віддам перевагу».

За результатами дослідження було виявлено, що 6 учнів мають схильності до сфери діяльності за типом «Людина – техніка», тобто до технічних професій. Ймовірно, що цей вибір пов'язаний з комп'ютеризацією і технологізацією сучасних умов життя. 5 учнів мають схильності за типом професії «Людина – людина», тобто професії, пов'язані з обслуговуванням людей, зі спілкуванням. 2 учня віддали перевагу сфері «Людина – природа», 1 учень – «Людина – художній образ» (творчі спеціальності) та ще 1 учень – «Людина – знак» – професії, що пов'язані з розрахунками.

За підсумками проведення методики «Мотиви вибору професії» було з'ясовано, що тільки 6 учнів мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про низький рівень формування професійного самовизначення та готовності до вибору професії учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями.

Таким чином, в ході визначення стану сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями було констатовано зниження їхнього інтересу до професійної зайнятості. Однією з причини згасання даного інтересу є недостатня організація роботи з професійного відбору в системі трудового навчання, в тому числі й з профорієнтації. В ході дослідження було з'ясовано, що більшість учнів означеної нозології не мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто не вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про низький рівень формування професійного спрямованості та готовності до вибору професії. Отримані результати зумовлюють необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі.

2.2. Педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти

Одна із пріоритетних функцій навчально-виховного процесу спеціальної школи – підготовка учнів з інтелектуальними порушеннями до майбутньої трудової діяльності. Перехід від адміністративно-командної системи планового господарства до соціально-орієнтованої ринкової економіки потребує розробки нових підходів до змісту й організації навчально-виховної роботи в умовах спеціального навчального закладу.

Важливою умовою соціалізації випускників спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями є професійно-трудове навчання, яке повинно бути адаптованим до технічних, економічних, соціальних потреб суспільства й спрямоване, в першу чергу, на професійну підготовку, самовизначення випускників середніх навчальних закладів, оволодіння ними методами творчої діяльності в умовах ринкової економіки.

Програма формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти на першому етапі повинна передбачати планування профорієнтаційних заходів на уроках трудового навчання, в ході яких:

1. Обговорюються теми, при вивченні яких можливо і доцільне включення профінформаційного матеріалу. Доцільним є виділення галузей господарства і професій, з якими варто ознайомити учнів у процесі вивчення програмного матеріалу. Також необхідно обговорювати та обирати оптимальні (в залежності від специфіки навчального матеріалу, що досліджується) форми подачі профінформаційного матеріалу. Акцентується увага на необхідності озброєння учнів (у процесі надання їм профінформаційного матеріалу) способом пізнання професій при самостійному їхньому вивченні.

2. Здійснюється робота профконсультаційного характеру: вивчення інтересів, схильностей і здібностей учнів; бесіди з учнями про їхній професійні наміри, про доцільність вибору учнями тієї чи іншої професії при його рівні знань і здібностей до даного напрямку.

3. Обговорюються повідомлення вчителів про методи і прийоми вивчення інтересів схильностей і здібностей учнів у профорієнтаційних цілях.

4. Застосовується індивідуальна робота з учнями з метою формування в них інтересів і схильностей до досліджуваного предмета і пов'язаних з ними професій.

5. Здійснюється підбір профорієнтаційних матеріалів для оформлення навчального кабінету.

6. До питань проведення профорієнтаційної роботи залучаються вчителі-предметники.

Другий етап передбачає запровадження роботи по формуванню професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного на уроках трудового навчання, в ході яких розглядаються наступні питання:

1. Визначаються форми подачі профінформаційного матеріалу, які найбільше відповідали змісту тієї чи іншої теми. Продумується підбір відповідного наочного приладдя, кіно-, відеоматеріалу.

2. Аналізується література про галузь господарства й основних професій, пов'язаних із програмним матеріалом.

3. У процесі проведення уроків вивчаються інтереси і схильності учнів, фіксувалися результати, відбувалося їх обговорення із учнями.

4. У навчальному кабінеті оновлюються наочні матеріали за професіями, пов'язаних з вивченням даного предмету.

5. Поглиблюються знання в області психології особистості учня і методів її вивчення.

В ході наступного етапу здійснюється робота по формуванню професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного на позакласних навчально-виховних заняттях, а саме:

1. Запровадження навчального курсу «Основи вибору професій», циклу бесід з учнями про вибір професії.

2. Ознайомлення учнів з різними галузями господарства й окремих професій, у тому числі з професіями району, для чого були визначені форми ознайомлення учнів із професіями, найбільш доцільними в кожному конкретному випадку.

3. Надання допомоги учням у встановленні міцного контакту з одним з підприємств району. Організація зустрічі профорієнтаційного характеру з кращими працівниками підприємства.

4. Вивчення і систематична фіксація результатів вивчення інтересів, нахилів і здібностей учнів класу. Отримані дані відображались в характеристиках учнів з рекомендацією вибору сфери чи діяльності професії.

5. Залучення учнів до участі в роботі гуртка, факультативів, олімпіад і т. ін. відповідно до їх інтересів і нахилів.

6. В індивідуальних бесідах з батьками й учнями обговорювалися можливі сфери майбутньої діяльності учня, увага акцентувалася на формуванні необхідних властивостей особистості, психологічних якостей.

7. Організовувалась участь учнів класу в загальношкільних заходах профорієнтаційного характеру, читацьких конференціях, диспутах, вечорах, переглядах кінофільмів про професії, випуски стінних газет, радіопередачах.

Необхідною складовою програми з формування професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного віку є планування профорієнтаційної роботи шкільної бібліотеки, а саме:

1. Підбір і комплектування літератури з профорієнтаційною спрямованістю.

2. Пропагування літератури, що допомагає учням у виборі професії (цикл тематичних виставок літератури).

3. Вивчення читацьких і професійних інтересів учнів. Участь у загальношкільних і класних заходах профорієнтаційного характеру.

4. Надання допомоги класним керівникам і вчителям-предметникам у підборі літератури профорієнтаційного характеру; спільна робота з ними по вивченню і формуванню професійних інтересів у школярів.

Розвиток професійних компетентностей старшокласників з інтелектуальними порушеннями належить до складних процесів. Саме тому необхідно забезпечити послідовний розвиток усіх складових компонентів. За традиційного способу проведення уроку в школі, його методичне забезпечення залишається практично поза увагою і не усвідомлюється учнями, їхня увага поглинається руховими діями. Якщо такий стан міг протягом тривалого часу задовільняти школу, розв'язання завдань трудового навчання на сучасному етапі

потребує постійного звернення уваги учнів на те, які завдання вирішуються за допомогою того чи іншого прийому. Тут треба активізувати і думки, і дії учнів.

Навчально-виховний процес повинен, по-перше, бути імітацією того середовища, в якому живуть і працюють учні, по-друге, мати конкретну мету, завдання та проблеми трудової діяльності особи, по-третє, забезпечити формування в учнів здатності вирішувати практичні завдання, змінювати і покращувати той предметний світ, в якому вони живуть і працюють.

Активне навчання повністю відповідає цим вимогам. В основу покладено принцип безпосередньої участі, який зобов'язує вчителя зробити кожного учня учасником навчально-виховного процесу, який веде пошук шляхів і способів вирішення проблем. Активні методи навчання допомагають формувати знання, уміння та навички, залучаючи слухачів до активної навчально-пізнавальної діяльності. Методи активного навчання, наприклад, використовує майстер виробничого навчання, передаючи професійні навички своєму підлеглому. Активним груповим методом можна назвати будь-який спосіб запланованої активізації комунікативних процесів у навчальній або цільовій групі незалежно від змісту сформульованих навчально-пізнавальних, творчих або психокорекційних завдань [88]. Активні групові методи можна умовно об'єднати в три основні блоки:

1) дискусійні методи (групова дискусія, розгляд казусів практики, аналіз ситуацій морального вибору тощо);

2) ігрові методи: дидактичні та творчі ігри, в тому числі й ділові (управлінські) ігри; рольові ігри (навчання поведінці, ігрова психотерапія, психодраматична корекція); контргра (транзактний метод усвідомлення комунікативної поведінки);

3) сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чутливості та сприймання себе як психофізіологічної єдності) [59].

Ділові ігри є найбільш ефективними серед перспективних методів навчання. Їх використовують для тренування, розвитку творчого мислення, формування практичних умінь та навичок, вони стимулюють увагу і

зацікавленість до занять, активізують сприймання навчального матеріалу. Ділові ігри містять два аспекти: 1) інструментальний, тобто вирішення техніко-економічної (прикладної або суто наукової) проблеми; 2) емоційно-рольовий, тобто вирішення міжособистісних проблем, які виникають в умовах колективної взаємодії. Ця особливість ділової гри допомагає реалізувати ефект навчання у двох тісно пов'язаних сферах, що наближує їх до реальних життєвих умов. Загалом більшість ділових ігор є ситуаційно-рольовими [67].

Слід звернути увагу на деякі особливості людської психіки в процесі засвоєння нових відомостей, які пов'язані з питаннями міжособистісної взаємодії. Той, хто навчається, запам'ятовує 90 % того, що він виконує; 50 % – того, що він бачить; 10 % того, що він чує. Отже, найефективніша форма – дія [84].

Ділова гра – це репетиція виробничої діяльності людини. Вона дає змогу практично передбачити будь-яку конкретну ситуацію у ролях, краще зрозуміти психологію людей, помінятися ролями, зрозуміти, чим керуються люди в момент реальної події. У системі активного виробничого навчання використовують п'ять модифікацій ділової гри [91]:

1. Імітаційні ігри – на заняттях імітують діяльність якої-небудь організації або підрозділу, відділу, цеху, ділянки. Імітувати можуть події, конкретну діяльність людей (ділові поради, обговорення плану, проведення бесіди) і обставини, умови, в яких відбувається подія або виконується діяльність (кабінет, торговельний зал). Сценарій імітаційної гри, крім сюжету події, має опис структури і призначення імітованих об'єктів, положення і нормативні акти, які визначають специфіку імітованої діяльності, опис обстановки, в якій відбувається подія.

2. Операційні ігри – допомагають відпрацювати виконання конкретних специфічних операцій, наприклад, методика ведення практичного заняття з відповідної теми. В операційних іграх моделюють відповідно робочий процес.

3. Виконання ролей – відпрацюють тактику поведінки, дій, виконання функцій та обов'язків конкретної посадової особи. Для проведення ігор з

виконанням ролі розробляють модель-п'єсу ситуації, між слухачами розподіляють ролі з «обов'язковим змістом».

4. Метод інсценування. Головне завдання методу інсценування – навчити старшокласника орієнтуватися в різних обставинах, давати об'єктивну оцінку своїй поведінці, враховувати можливості інших людей, контактувати з ними, впливати на їхні зацікавлення, потреби і діяльність, не використовуючи формальні атрибути влади, накази. До методу інсценування складають сценарій, де описують конкретну ситуацію, функції й обов'язки діючих осіб, їхні завдання.

5. Психодрама та соціодрама. Вони близькі до виконання ролей і методу інсценування. Це соціально-психологічний театр, в якому відпрацьовують уміння відчувати ситуацію у колективі, оцінювати і змінювати стан іншої людини, вміння увійти з нею в продуктивну взаємодію.

Для творчого розвитку учнів з інтелектуальними порушеннями останніми роками набуло поширення особистісно-орієнтовне навчання, коли розвиток учня не зводиться лише до пасивного засвоєння готових знань і умінь, а передбачає їхнє відтворення в діяльності [7; 11; 37; 69]. Особистісно-орієнтовані педагогічні технології вписуються в традиційну систему навчання. Найбільшого поширення в педагогічній діяльності набули: навчання в співробітництві, метод проектів, різнорівневе навчання. Загалом, використання методів виготовлення проектів та виконання всіх його складових дозволяє успішно формувати комунікативні вміння та професійні навички старшокласників на уроках трудового навчання. Проведення таких уроків відзначається високою активністю школярів, дозволяє розвивати їх творчість, підприємництво, вміння орієнтуватися в сучасній економіці (додаток Ж).

Технологічно концепція проектних технологій орієнтується на дієвий спосіб здобуття нових знань у контексті конкретної ситуації та їх використання на практиці. Метод проектів як технологія у сучасних умовах трансформувалася у проектну систему організації навчання, за якої учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань-проектів [67]. Робота над кожним проектом починається з конференції (зборів всієї групи, на якій учні самі

пропонують проекти). Цьому передуює вступне слово вчителя, який у загальних рисах ознайомлює учнів із темою, яка вивчалась, та слухає пропозиції. Їх висувують окремі учні або групи. Якщо виникає кілька пропозицій, то вони обговорюються й обирається найцікавіша. Після чого проект поділяється на кілька міні-проектів. Учні розпочинають роботу щодо збирання необхідної інформації та визначення основних напрямів його аналізу. Наступним етапом є обробка інформації у великій групі й обговорення змісту й форми звіту. Останньою ланкою в проектній системі є підсумкова конференція, на якій заслуховується й обговорюється звіт.

Особистісно-орієнтований підхід дає можливість розвивати пізнавальні інтереси учнів, вміння самостійно конструювати знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, критично мислити.

Беручи до уваги інтерес дітей до гри, необхідно використовувати на уроках трудового навчання, передусім – торговельної справи, ігрові завдання творчого характеру, спрямовані на вирішення життєвих ситуацій, що сприяють як формуванню творчої особистості, так і збагаченню соціального досвіду учня, закріпленню його позицій у колективі. Гра допомагає учням стати активними членами ігрового колективу.

Процес формування професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного віку в умовах спеціального закладу освіти обов'язково повинен враховувати медичний аспект запропонованої роботи. З цією метою необхідно здійснювати наступні заходи:

1. Проведення просвітницької роботи з медичних питань вибору професії серед учнів та їх батьків.
2. Здійснення поглибленого огляду учнів, вивчення і урахування певних дефектів, що можуть перешкоджати оволодінню тією чи іншою професією.

Даний напрямок роботи передбачає залучення до роботи шкільного лікаря та припускає застосування методів для визначення поля зору і бінокулярного зору, обстеження смакових, нюхових, дотикальних відчуттів, вестибулярної стійкості і т. ін. Учні, які вже обрали професії, лікар попереджає про

небажаність вибору діяльності, яка їм протипоказана. Також учням повідомляються необхідні відомості про сфери праці або професії, що відповідають їхнім можливостям за медичними показниками.

З учнями, які бажають працювати за професією, що не відповідає стану їхнього здоров'я, необхідно проводити роботу з їх переорієнтації. Своєчасне врахування медичного аспекту запропонованої роботи значною мірою дозволяє уникнути необхідності в переорієнтації учнів і формувати із самого початку їхні професійні наміри відповідно до стану здоров'я.

3. Проведення індивідуальної консультації класних керівників щодо конкретних учнів з певними дефектами, що обмежують їхню придатність до визначених професій; надавалися вказівки сфер праці, бажаних і протипоказаних учням.

4. Застосування спільних заходів шкільного лікаря, психолога, вчителів і батьків учнів, спрямованих на формування професійних намірів учнів відповідно до їхнього діагнозу, психофізіологічних особливостей, а також потреб ринку праці в кадрах.

Вагомою складовою програми з формування професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного віку в умовах спеціального навчального закладу з урахуванням сучасних умов праці є планування профорієнтаційної роботи із батьками учнів.

Активним помічником спеціальної школи в реалізації розробленої програми є батьки учнів. В ході роботи з ними необхідно враховувати положення про те, що питання вибору професії для учнів з інтелектуальними порушеннями настільки складне, що не тільки старшокласники, але і їхні батьки не завжди можуть правильно розібратися в ньому. Тому виникає завдання зробити батьків своїми діючими помічниками в підготовці таких учнів до вибору професії.

З цією метою доцільно проводити ряд заходів для просвіти батьків у питаннях професійного самовизначення особистості, ознайомлювати їх з найважливішими факторами, що сприяють правильному вибору професії.

З батьками необхідно проводити роботу із залучення їх до активної участі в проведенні різних заходів профорієнтаційного характеру:

1. Організація циклу бесід з батьками за основними питаннями проблеми свідомого вибору професії: «Правильний вибір професії і його значення для держави й учня», «Роль знань про світ праці і потреби ринку праці в кадрах у професійному самовизначенні», «Шляхи одержання професійної підготовки», «Інтереси, схильності, здібності, здоров'я і їхній облік при підготовці дітей до вибору професії», «Трудове виховання дітей у родині – важливий фактор їх підготовки до правильного вибору професії».

2. Проведення анкетування батьків з метою виявлення відносин до вибору професії їхніми дітьми.

3. Запровадження участі батьків в роботі батьківського лекторію в школі як доповідачів з профорієнтаційної тематики.

4. Підготовка і проведення зустрічі учнів з передовиками виробництва з числа батьків.

5. Проведення конференції для учнів за участю батьків з питань орієнтації учнів на масові виробничі професії і професії сфери обслуговування.

6. Складання графіку профорієнтаційних екскурсій на підприємства і навчальні заклади, де працюють батьки, залучення їх до участі в організації і проведенні цих екскурсій.

7. Введення членів батьківського комітету з числа відповідальних за профорієнтаційну роботу до складу комісії з працевлаштування для зв'язку з підприємствами.

В сучасних умовах праці процес формування професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного віку вимагає пошуку нестандартних рішень, які включають планування профорієнтаційних заходів та роботу по забезпеченню професійного відбору учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями на уроках трудового навчання, на позакласних навчально-виховних заняттях з обов'язковим врахування медичного аспекту запропонованої роботи. Необхідною складовою

зазначеного процесу є планування профорієнтаційної роботи шкільної бібліотеки та планування профорієнтаційної роботи із батьками учнів.

Таким чином, педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти ґрунтується на використанні вчителем-дефектологом різноманітних форм і засобів його реалізації. Формування професійного самовизначення у старшокласників означеної нозології ґрунтується на формах і методах профорієнтаційної роботи відповідно до вимог професійного зростання особистості та водночас розширює коло їх знань про професійну діяльність та дозволяє сформувати позитивне відношення до майбутньої професії з урахуванням сучасних умов праці.

Висновки до розділу 2

У другому розділі здійснено визначення стану сформованості професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в процесі навчально-виховної діяльності.

Визначено стан сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями, в ході якого було констатовано зниження їхнього інтересу до професійної зайнятості. Однією з причини згасання даного інтересу є недостатня організація роботи з професійного відбору в системі трудового навчання, в тому числі й з профорієнтації. В ході дослідження було з'ясовано, що більшість учнів означеної нозології не мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто не вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про низький рівень формування професійного спрямованості та готовності до вибору професії. Отримані результати зумовлюють необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі.

Розкрито педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення

старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти, яке ґрунтується на використанні вчителем-дефектологом різноманітних форм і засобів його реалізації. Формування професійного самовизначення у старшокласників означеної нозології ґрунтується на формах і методах профорієнтаційної роботи відповідно до вимог професійного зростання особистості та водночас розширює коло їх знань про професійну діяльність та дозволяє сформувати позитивне відношення до майбутньої професії з урахуванням сучасних умов праці.

Констатовано, що активізація професійного самовизначення передбачає використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність учня, спрямовану на формування та розвиток образу «Я», рефлексію власних професійних можливостей, порівняння їх з вимогами, що ставить до особистості обрана професійна діяльність.

Отримані результати зумовлюють необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у навчально-виховному процесі спеціального закладу освіти.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ АКТИВІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В СИСТЕМІ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

3.1. Забезпечення педагогічних умов активізації професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання

В ході дослідження було з'ясовано, що процес професійного самовизначення учнів з інтелектуальними порушеннями повинен реалізовуватись через низку взаємопов'язаних педагогічних умов. Констатовано, що більшість старшокласників з інтелектуальними порушеннями не мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто не вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про низький рівень формування професійного спрямованості та готовності до вибору професії. Отримані результати зумовлюють необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

На систему професійно-трудового навчання учнів з інтелектуальними порушеннями покладаються в цих умовах нові завдання – оновлення соціальних пріоритетів особистості, формування компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки, підготовленості до праці й готовності включитися в трудову діяльність.

Результати констатувального експерименту засвідчили незадовільний стан сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями, в ході якого було констатовано зниження їхнього інтересу до професійної зайнятості. Однією з причини згасання даного інтересу є недостатня організація роботи з професійного відбору

в системі трудового навчання, в тому числі й з профорієнтації. Отримані результати зумовили необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі.

З метою виявлення ефективності розробленої програми з вересня 2019 р. по квітень 2019 р. було проведено педагогічний експеримент на Сумського ЗЗСО спеціальна школа Сумської міської ради. У дослідженні приймали участь 15 учнів 10-их класів, серед яких 7 дівчаток і 8 хлопчиків. Учні, що приймали участь у дослідженні, мали заключення-діагноз – F-70.

Процес формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти відбувався за розробленим змістом із використанням визначених методів означеної роботи, які були застосовані на 22 уроках трудового навчання та на 16 позакласних навчально-виховних заняттях, що проводились у формі екскурсій.

Одним із напрямів покращення процесу формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального навчального закладу є розробка педагогічної технології, реалізація якої у навчально-виховному процесі спеціальної школи забезпечувала б формування в учнів готовності до зазначеного процесу. Особливої актуальності дана проблема набуває у зв'язку із впровадження профільного навчання у старшій школі, оскільки вибір профілю навчання можна розглядати як пропедевтичний вибір напрямку майбутньої професійної діяльності.

Теоретичну основу обґрунтування педагогічних умов підвищення ефективності формування професійного самовизначення складають два взаємопов'язані процеси: моделювання та проектування. Педагогічне моделювання передбачає побудову ідеальної моделі взаємодії учасників навчально-виховного процесу: діяльності учнів і діяльності педагога. Навчально-пізнавальна діяльність старшокласника (за І. Бехом) виникає і формується в процесі відповідної діяльності педагога, який керує її становленням. Ефективність

його педагогічної діяльності визначається ефективністю формування власної діяльності дітей, оскільки саме на її основі відбувається їхній розвиток. Моделювання особистісної розвиваючої взаємодії (за О. Коберником) передбачає проект її поетапного досягнення, який може бути представлений у вигляді певної моделі [].

Активізація професійного самовизначення передбачає використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність учня, спрямовану на формування та розвиток образу «Я», рефлексію власних професійних можливостей, порівняння їх з вимогами, що ставить до особистості обрана професійна діяльність.

У запропонованому дослідженні під виховними методами профорієнтаційної роботи розуміємо форми, прийоми та способи спільної діяльності педагогів та учнів, спрямованої на створення умов, що стимулюють особистість школяра до профорієнтаційної діяльності і через неї – до самопізнання, самооцінку індивідуальних особливостей у їх проекції на майбутню професію, самостійний пошук професіографічної інформації.

За такого підходу до переліку виховних методів активізації професійного самовизначення можна віднести метод самоспрямовуючого пошуку, методи активізації профконсультаційної (профконсультаційні ігри, активізуючі опитувальники) та профінформаційної роботи (профінформаційні ігри та вправи, професіографічні дослідження). Кожний з перелічених методів спрямовано на розв'язання певних проблем, пов'язаних з активізацією професійного самовизначення. У дослідженні виходили з припущення про те, що зазначені вище виховні методи доцільно реалізовувати у навчально-виховному процесі спеціальної школи як структурні елементи педагогічної технології профорієнтаційної роботи, в рамках якої вони б взаємодоповнювали один одного і дозволяли комплексно вирішувати проблему активізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

У запропонованому дослідженні під виховними методами профорієнтаційної роботи розуміємо форми, прийоми та способи спільної діяльності педагогів та учнів, спрямованої на створення умов, що стимулюють особистість школяра до профорієнтаційної діяльності і через неї – до самопізнання, самооцінку індивідуальних особливостей у їх проекції на майбутню професію, самостійний пошук професіографічної інформації.

Однією з педагогічних умов активізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями було запровадження навчального курсу «Твоя майбутня професія». З метою актуалізації проблеми вибору майбутньої професії, активізації самопізнання учнів та їх самостійної діяльності з ознайомлення зі світом професій, на перших етапах викладання курсу використовували метод самоспрямовуючого пошуку, який дозволяв визначити професію або коло професій, які відповідають особливостям особистості учня, його інтересам та уподобанням. У подальшому старшокласників знайомили з класифікацією професій. На основі надбаних знань про себе та про світ професій, майбутня професія аналізувалася за багатьма параметрами (предмет, мета, знаряддя та умови праці, вимоги до якості особистості, професійно необхідні знання, вміння та навички, необхідний освітній рівень, шляхи набуття професії і таке інше). Це надавало старшокласнику визначити об'єктивну можливість оволодіти нею.

Одним із методів активізації процесу вивчення світу професій виступали професіографічні дослідження. Використання профорієнтаційних ігор та вправ, активізуючих опитувальників дозволяли створювати виховні ситуації, які передбачали співставлення учнями якостей своєї особистості з різними професіями, визначення особистісних сенсів певної професійної діяльності, мотивів вибору професії і т. ін.

Перевага методу самоспрямовуючого пошуку полягав в тому, що він дозволяв на основі ознайомлення учня з типами особистості і професійного середовища та співставлення їх з власними інтересами, перевагами до певних видів діяльності, самооцінкою тощо виявити одну або декілька професій, які у

найбільшій мірі відповідали наявним уподобанням та можливостям учня. Його застосування дозволяло: актуалізувати перед старшокласником проблему вибору професії та необхідність ознайомлення із світом професій; проілюструвати необхідність відповідності якостей особистості вимогам конкретної професії; ознайомити учнів зі схемою вибору професії, яка передбачає володіння учнями систематизованими, об'єктивними знаннями щодо особливостей власної особистості; актуалізувати проблему самопізнання.

У якості додаткового методу актуалізації проблеми вибору майбутньої професії використовувались активізуючі опитувальники. Провідною метою і особливістю активізуючих опитувальників були не стільки одержання інформації про учня, скільки стимулювання його міркувань щодо перспектив особистісного і професійного самовизначення.

Метою процесу активізації професійного самовизначення була актуалізація у старшокласників проблем самоаналізу, аналізу професій та аналізу своєї відповідності вимогам обраної професії через рефлексію своїх станів у навчальній та практичній діяльності. Засобом вирішення цих завдань було ознайомлення учнів із основними етапами побудови особистого професійного плану. У процесі вивчення процесу активізації професійного самовизначення здійснювали оцінку та самооцінку професійних планів учнів.

Мотиваційний компонент готовності до професійного самовизначення визначав ставлення старшокласника до вибору майбутньої професії, а його основними показниками була наявність відповідних професійних інтересів та намірів, мотивів вибору професії.

Ієрархічну структуру мотивів вибору професії очолювали матеріальні мотиви, престижні та утилітарні групи мотивів. Необхідно підвищувати рангові місця пізнавальних мотивів та таких, що пов'язані із змістом праці. Негативним явищем була недостатність соціальних та моральних мотивів вибору старшокласниками з інтелектуальними порушеннями майбутньої професії. Слід зазначити необхідність підвищення у ієрархії мотивів вибору майбутньої

професії рангових місць творчих мотивів.

В ході дослідження професійне самовизначення розглядалось як складне структурне утворення особистості, яке відображає погляд людини на світ професій, на конкретну професію, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності. Одним із показників його ефективності є рівень сформованості у старшокласника готовності до професійного самовизначення, яке підлягає цілеспрямованому педагогічному впливу і у єдності розвитку своїх складових забезпечує усвідомлений та обґрунтований вибір старшокласниками як майбутньої професії, так і розробку особистого професійного плану, спрямованого на визначення середнь- та довгострокової професійної кар'єри. Аналіз досліджень з проблеми формування в учнів готовності до професійного самовизначення дозволив виділити у її структурі мотиваційну, когнітивну та практичну складові.

Однією з педагогічних умов активізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями вбачали розробку та впровадження до навчально-виховного процесу спеціального освітнього закладу педагогічної технології активізації профорієнтаційної роботи. Під виховною педагогічною технологією розуміємо виховні методи, що ґрунтуються не на механізмах зовнішнього підкріплення (заохочення та покарання), а на рефлексивно-вольових механізмах школяра.

Проведений аналіз проблеми формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями дав змогу обґрунтувати педагогічні умови, які спонукають старшокласника до уточнення майбутнього соціально-професійного статусу та розвитку необхідних для робітничих професій професійно важливих якостей. Такі умови передбачають організацію поетапної пізнавально-пошукової (забезпечення диференційованого ставлення до професії та прийняття себе як суб'єкта обраної професії завдяки виконанню професіографічно-дослідницьких завдань), проектно-позиційної (підвищення когнітивної складності системи знань про себе та обрану майбутню професію) та практично-результативної (формування в процесі професійних випробувань

наполегливості, професійної мобільності та професійних вмінь) профорієнтаційної діяльності старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Таким чином, педагогічні умови формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального навчального закладу передбачають запровадження навчального курсу «Твоя майбутня професія», використання методів самоспрямовуючого пошуку, знайомство з класифікацією професій, використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність. Обґрунтовані педагогічні умови складають основу розробленого змісту і методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти.

3.2. Аналіз результатів дослідження

У процесі експериментального дослідження вирішувалося основне завдання – експериментально перевірити педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання.

З цією метою були проведені ті ж методики, що й під час констатувального експерименту, що дало можливість відстежити і порівняти динаміку змін, що відбулися впродовж дослідження за параметрами рівня зацікавленості учнів з майбутнім працевлаштуванням, здатності до професійного самовизначення, виявлення професійних цінностей, провідних мотивів вибору професійної діяльності.

На сучасному етапі в основі профорієнтаційної роботи полягає розвиваюча концепція, сутність якої полягає у визначенні потенційних можливостей, прогнозуванні та розвитку здібностей кожного школяра як активного, ініціативного, відповідального, самостійного, дисциплінованого та творчого суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Вивчення сучасного досвіду підготовки старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії

допомогло виявити і обґрунтувати ефективні напрями удосконалення профорієнтаційної ситуації в процесі профільного трудового навчання школярів.

Слід зазначити, що у педагогічній теорії немає загальноприйнятого поняття методу виховання. Він може трактуватися як способи систематичного впливу на особистість школяра з метою формування його суспільної свідомості та поведінки, як прийоми та способи педагогічного впливу з метою формування якостей особистості учня. В багатьох дослідженнях метод виховання визначається як спосіб переконання, як сукупність прийомів виховної роботи, як форми та прийоми спільної діяльності педагогів та учнів з розв'язання конкретного виховного завдання і т. ін. [25; 56; 82].

У запропонованому дослідженні під виховними методами формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями розуміли форми, прийоми та способи спільної діяльності педагогів та учнів, спрямованої на створення умов, що стимулюють особистість школяра до профорієнтаційної діяльності і через неї – до самопізнання, самооцінку індивідуальних особливостей у їх проекції на майбутню професію, самостійний пошук професіографічної інформації.

Активізація професійного самовизначення передбачає використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність учня, спрямовану на формування та розвиток образу «Я», рефлексію власних професійних можливостей, порівняння їх з вимогами, що ставить до особистості обрана професійна діяльність.

Порівняння даних переконливо доводять, що застосування педагогічних умов і методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями виявилось ефективним, що знайшло своє відображення у підвищенні показників, що досліджувалися.

Окремі положення розробленого змісту і методи процесу формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями були запропоновані практичному психологу, соціальному

педагогу, працівникам бібліотеки, шкільному лікарю та декільком батькам і вчителям загальноосвітніх предметів.

Для перевірки ефективності експерименту були проведені ті ж методики та анкетування, що й під час констатувального експерименту, що дало можливість відстежити і порівняти динаміку змін, що відбулися впродовж дослідження у стані розвитку професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями. У ньому взяли участь 15 учнів 10-их класів з інтелектуальними порушеннями Сумського ЗЗСО спеціальна школа Сумської міської ради.

Проведення повторного анкетування було спрямоване на вивчення потреби учнів у оволодінні професією, а також наявності пізнавального інтересу до заходів, присвячених праці.

Результати повторного анкетування показали, що 73,3 % учнів проявляли інтерес до праці, як до чоловічої так і до жіночої. Інші учні 26,7 % формально брали участь у заході, дотримувалися правил тільки після нагадування або зауваження педагога, не демонстрували інтересу в цілому.

Проведене анкетування учнів з метою вивчення їх потреби у оволодінні певною професією та трудовими навичками, а також наявності пізнавального інтересу до запровадження професійного відбору дозволили встановити, що більшість з них здатні самостійно проявляти ініціативу у виборі форми проведення заходів з формування професійного самовизначення та виражають зацікавленість до профорієнтаційної роботи лише у поза навчальний час, але не з навчальною метою.

Порівняльний аналіз результатів впровадження методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання дозволяє констатувати суттєве підвищення рівня професійного самовизначення учнів означеної нозології. Результати показників на формувальному етапі експерименту представлені в таблиці 3.1.

Порівняльний аналіз результатів дослідження професійного самовизначення учнів старшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями протягом експерименту

Особистий критерій	Методика	Констатувальний етап	Формувальний етап
Ціннісні орієнтації	Метод ранжування	8	14
Самооцінка	«Хто Я?»	А Б В Г 8 2 2 1	А Б В Г 3 4 6 2
Мотиви	«Диференційно-діагностичний опитувальник»	6	11
Особистісні особливості (професійні інтереси; професійні наміри; професійна спрямованість)	«Карта інтересів»	7	12

Аналізуючи показники методик, що застосовувалися, до проведення експерименту та після нього, простежується результат позитивного розвитку рівня професійного самовизначення учнів старшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання спеціального закладу освіти.

Результати формувального етапу експерименту дозволяють констатувати, що формування готовності старшокласників з інтелектуальними порушеннями до професійного самовизначення є педагогічно керованим процесом і його ефективність зростає за умови впровадження курсу «Твоя майбутня професія», у процесі якого методи активізації профорієнтаційної роботи використовуються як складові елементи педагогічної технології активізації професійного самовизначення. Одним із засобів визначення ефективності підготовки старшокласників до професійного самовизначення є оцінювання якості побудови школярем особистого професійного плану, в якому в узагальненому, інтегрованому вигляді подані всі основні складові професійного самовизначення.

Результати визначення професійних намірів старшокласників з інтелектуальними порушеннями за методикою виявлення особистого професійного плану представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз результатів методики виявлення особистого професійного плану в учнів з інтелектуальними порушеннями протягом експерименту

Типи ОПП	Варіанти реалізації ОПП									
	До експерименту					Після експерименту				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
I		+					+			
II						+	+	+		
III				+	+			+	+	
IV	+					+		+		

В результаті застосування методики «Мотиви вибору професії» було з'ясовано, що вже 11 учнів (покращення – на 22 %) мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про високий рівень формування професійного самовизначення та готовності до вибору професії учнями старших класів з інтелектуальними порушеннями.

Вибір професійного шляху пов'язаний з вибором реальних життєвих цінностей, які визначають реальну професійну мотивацію. Цінності здійснюють зв'язок між когнітивними і емоційними складовими професійної самосвідомості через внутрішню мотивацію. Образ професії, когнітивна емоційна освіта, служить мотивуючим чинником оцінки себе. У свою чергу, результат оцінки мотивує до постановки тих чи інших професійних і життєвих цілей.

Результати формувального етапу експерименту дозволяють констатувати, що формування готовності старшокласників з інтелектуальними порушеннями до професійного самовизначення є педагогічно керованим процесом і його ефективність зростає за умови впровадження курсу «Твоя майбутня професія», у

процесі якого методи активізації профорієнтаційної роботи використовуються як складові елементи педагогічної технології активізації професійного самовизначення. Одним із засобів визначення ефективності підготовки старшокласників до професійного самовизначення є оцінювання якості побудови школярем особистого професійного плану, в якому в узагальненому, інтегрованому вигляді подані всі основні складові професійного самовизначення.

Таким чином, запроваджені педагогічні умови професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання спеціального навчального закладу дозволили покращити ефективність процесу здійснення професійного відбору, підвищити рівень професійного самовизначення учнів старших класів означеної нозології з урахуванням сучасних умов праці.

Результати формувального етапу експерименту дозволяють констатувати, що підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії у процесі профільного трудового навчання буде більш ефективною за умови включення учнів до спеціально організованої навчальної діяльності.

Висновки до розділу 3

В ході дослідження було обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання, які передбачають організацію поетапної пізнавально-пошукової (забезпечення диференційованого ставлення до професії та прийняття себе як суб'єкта обраної професії завдяки виконанню професіографічно-дослідницьких завдань), проектно-позиційної (підвищення когнітивної складності системи знань про себе та обрану майбутню професію) та практично-результативної (формування в процесі професійних випробувань наполегливості, професійної мобільності та професійних вмінь) профорієнтаційної діяльності старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Педагогічні умови формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального навчального закладу передбачають запровадження навчального курсу «Твоя майбутня професія», використання методів самоспрямовуючого пошуку, знайомство з класифікацією професій, використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність. Обґрунтовані педагогічні умови складають основу розробленого змісту і методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти.

Процес формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти відбувався за розробленим змістом із використанням визначених методів означеної роботи, які були застосовані на 22 уроках трудового навчання та на 16 позакласних навчально-виховних заняттях, що проводились у формі екскурсій. Одним із напрямів покращення процесу формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального освітнього закладу було використання педагогічної технології, реалізація якої у навчально-виховному процесі спеціальної школи забезпечувала формування в учнів готовності до зазначеного процесу і передбачало впровадження профільного навчання у старшій школі, оскільки вибір профілю навчання розглядався як пропедевтичний вибір напрямку майбутньої професійної діяльності.

Таким чином, визначені педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання дозволили підвищити рівень професійного самовизначення учнів старших класів означеної нозології з урахуванням сучасних умов праці.

ВИСНОВКИ

1. В ході теоретичного аналізу науково-методичної, педагогічної, спеціальної, психологічної літератури висвітлено теоретичні аспекти проблеми професійного самовизначення старшокласників в умовах спеціального закладу освіти. Визначено, що професійне самовизначення старшокласників є процесом визначення індивідом свого місця в професійній структурі, заснований на усвідомленні індивідуальних здібностей, інтересів і можливостей (внутрішні фактори), а також залежить від соціального середовища (зовнішні фактори), результатом якого є безпосередньо вибір професії. Сучасні підходи до професійного самовизначення особистості розглядають його як довготривалий і динамічний процес самостійного зняття людиною протиріччя між власними можливостями, бажанням та попиту ринку праці щодо рівня і якості фахівців.

2. Проаналізовано особливості процесу вибору майбутньої професії для старшокласників з інтелектуальними порушеннями, які передбачають розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Особистісне самовизначення відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки і діяльності. Вирішальним фактором при виборі професії учнями спеціальної школи є вплив педагогів, вихователів і система проведеної в школі профроботи. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійну самосвідомість учня, його професійне самовизначення і професійний вибір.

Визначено, що з метою успішної реалізації професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями доцільним є використання вчителем-дефектологом різноманітних форм і методів її організації. Професійний відбір, як складова профорієнтаційної роботи, орієнтований на освоєння старшими учнями спеціальної школи нового типу знання – знання про самого себе. Одним з основних методів, спрямованих на реалізацію цієї ідеї, є розвиваюча психологічна діагностика.

3. Визначено стан сформованості показників самовизначення вибору професії в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями, в ході якого було констатовано зниження їхнього інтересу до професійної зайнятості. Однією з причини згасання даного інтересу є недостатня організація роботи з професійного відбору в системі трудового навчання, в тому числі й з профорієнтації. В ході дослідження було з'ясовано, що більшість учнів означеної нозології не мотивують свій вибір професії самостійно, індивідуально, тобто не вибирають ту сферу професійної діяльності, яка відповідає їх особистісним особливостям, що говорить про низький рівень формування професійного спрямованості та готовності до вибору професії. Отримані результати зумовлюють необхідність визначення педагогічних умов формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі.

4. Розкрито педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти, яке ґрунтується на використанні вчителем-дефектологом різноманітних форм і засобів його реалізації. Формування професійного самовизначення у старшокласників означеної нозології ґрунтується на формах і методах профорієнтаційної роботи відповідно до вимог професійного зростання особистості та водночас розширює коло їх знань про професійну діяльність та дозволяє сформувати позитивне відношення до майбутньої професії з урахуванням сучасних умов праці. Констатовано, що активізація професійного самовизначення передбачає використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність учня, спрямовану на формування та розвиток образу «Я», рефлексію власних професійних можливостей, порівняння їх з вимогами, що ставить до особистості обрана професійна діяльність.

5. Обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання, які передбачають організацію поетапної пізнавально-пошукової (забезпечення диференційованого ставлення до професії та прийняття себе як суб'єкта обраної професії завдяки виконанню професіографічно-дослідницьких завдань), проектно-позиційної (підвищення когнітивної складності системи знань про себе та обрану майбутню професію) та практично-результативної (формування в процесі професійних випробувань наполегливості, професійної мобільності та професійних вмінь) профорієнтаційної діяльності старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Педагогічні умови формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального навчального закладу передбачають запровадження навчального курсу «Твоя майбутня професія», використання методів самоспрямовуючого пошуку, знайомство з класифікацією професій, використання у профорієнтаційній роботі з учнями виховних методів, які забезпечують активну самостійну пошуково-пізнавальну та практичну діяльність. Обґрунтовані педагогічні умови складають основу розробленого змісту і методів формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти.

Процес формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу освіти відбувався за розробленим змістом із використанням визначених методів означеної роботи, які були застосовані на 22 уроках трудового навчання та на 16 позакласних навчально-виховних заняттях, що проводились у формі екскурсій. Одним із напрямів покращення процесу формування професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального освітнього закладу було використання педагогічної технології, реалізація якої у навчально-виховному процесі спеціальної школи забезпечувала формування в учнів готовності до зазначеного процесу.

За результатами аналізу мотивації самостійного вибору професії, тобто обираючи тієї сфери професійної діяльності, яка відповідає особистісним особливостям учнів, відбулось покращення у більшості підлітків – на 22,0 %, що говорить про високий рівень формування професійного самовизначення та готовності до вибору професії учнями старших класів з інтелектуальними порушеннями. Кількість учнів, які проявляли самостійність у виборі професії, збільшилась на 30,0 %. Дані результати дали змогу стверджувати про ефективність запроваджених педагогічних умов активізації професійного самовизначення в системі трудового навчання в умовах спеціальної школи.

Таким чином, визначені педагогічні умови активізації професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями в системі трудового навчання дозволили підвищити рівень професійного самовизначення учнів старших класів означеної нозології з урахуванням сучасних умов праці. Дотримання обґрунтованих педагогічних умов сприяло покращенню процесу соціальної адаптації та інтеграції в суспільство старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акатов Л. И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы : учеб. пособ. для студ. высш. учебн. завед. / Л. И. Акатов. – М. : Владос, 2003. – 368 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 415 с.
3. Барановский А. Б. Система методов профессиональной ориентации. Основы профессиональной ориентации : учеб.-метод. пособ. / А. Б. Барановский, Г. М. Потапенко, Г. В. Щекин. – К., 1991. – 263 с.
4. Беличева С. А. Проблемы психологического обеспечения системы компенсирующего, коррекционно-развивающего обучения / С. А. Беличева // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2000. – № 2. – С. 69–74.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід : наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
6. Бондар В. І. Спеціальне навчання дітей з вадами сенсорного розвитку та розумового розвитку : стан та перспективи / В. І. Бондар // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин. – К., 1994. – С. 13–18.
7. Бондар В. І. Особливості формування трудової компетенції розумово відсталих учнів : навч. посіб. / В. І. Бондар, К. В. Рейда. – К. : «МП Леся», 2010. – 168 с.
8. Боровский А. Б. Система методов профориентации / А. Б. Боровский, Т. М. Потапенко, Г. В. Щекин. – К. : МЗУУП, 1993. – 164 с.
9. Висоцька А. М. Формування соціальної поведінки учнів спеціальних шкіл-інтернатів : наук.-метод. посіб. / А. М. Висоцька. – Слов'янськ, 2004. – 216 с.
10. Висоцька А. М. Організація корекційно-виховних занять із розумово відсталими школярами / А. М. Висоцька // Дефектологія. – 2012. – № 1. – С. 14–17.

11. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
12. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский. – СПб. : Союз, 1997. – 224 с.
13. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі : навч. прсіб. / О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 308 с.
14. Гнатюк А. А. Подготовленность выпускников вспомогательной школы к профессиональному труду / А. А. Гнатюк // Дефектология. – 1986. – № 6. – С. 21–25.
15. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха // Наукова думка. – К., 2008. – 144 с.
16. Готовність до профільного навчання / упоряд. В. Рибалка. За заг. ред. С. Максименка, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.
17. Грецов А. Г. Выбираем профессию: советы практического психолога / А. Г. Грецов. – СПб. : Питер, 2007. – 216 с.
18. Дегтяренко Т. М. Корекційно-реабілітаційна діяльність : стратегія управління : монографія / Т. М. Дегтяренко. – Суми : Університетська книга, 2011. – 403 с.
19. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі : початкова ланка / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. – К. : Центр цифр. др., 2004. – 152 с.
20. Дидактический материал по курсу «Твоя профессиональная карьера» / под ред. С. Н. Чистяковой. – М. : Просвещение, 1998. – 112 с.
21. Дульнев Г. М. Основы трудового обучения во вспомогательной школе. Психолого-педагогическое исследование / Г. М. Дульнев. – М. : Педагогика, 1969. – 216 с.
22. Дульнев Г. М. Навчально-виховна робота в допоміжній школі / Г. М. Дульнев – М. : Просвещение, 1981. – 176 с.

23. Євдокимова Г. О. Дослідження можливості прогнозування розвитку професійних здібностей з урахуванням природнообумовлених властивостей особистості / Г. О. Євдокимова. – К. : МАУП, 1999. – 339 с.
24. Єременко І. Г. Готовність розумово відсталих дітей до навчання в допоміжній школі / І. Г.Єременко, В. Є.Турчинська. – К. : Рад. школа, 1981. – 101 с.
25. Єременко І. Г. Олигофренопедагогіка / І. Г. Єременко – К. : Вища школа, 1985. – 223 с.
26. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / за ред. Л. В. Сохань, І. І. Єрмакова, Г. М. Нессен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
27. Забрамная С. Д. Психолого-педагогічна діагностика умственного розвитку дітей / С. Д. Забрамная. – М., 1995. – 111 с.
28. Закатнов Д. О. Професійне самовизначення старшокласників : метод. посіб. / Д. О. Закатнов, О. В. Капустіна. – К. : КНЕУ, 2003. – 112 с.
29. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2007. – 240 с.
30. Зеличенко А. И. К вопросу о классификации мотивационных факторов трудовой деятельности и профессионального выбора / А. И. Зеличенко, А. Г. Шмелев // Вестник МГУ. – Сер. 14. – Психология. – 1997. – № 4. – С. 33–43.
31. Золотоверх В. Теорія і практика олігофренопедагогіки : зб. наук. пр. / за ред. В. Золотоверх. – К. : Науковий світ, 2007. – 230 с.
32. Иванова Е. М. Психотехнология изучения человека в трудовой деятельности : учеб.-метод. пособ. / Е. М. Иванова. – М. : МГУ, 1992. – 94 с.
33. Иванова Е. М. Психология профессиональной деятельности : учеб. пособие / Е. М. Иванова. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 382 с.
34. Йовайша Л. А. Проблемы профессиональной ориентации школьников / Л. А. Йовайша. – М. : Педагогика, 1983. – 129 с.
35. Как учить и развивать умственно отсталых детей / сост. К. Грюневальд. – СПб., 1994. – 127 с.

36. Калуга А. В. Сучасні підходи до реалізації процесу професійного самовизначення учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями / А. В. Калуга // Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців : зб. наук. праць VII Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (21 травня 2020 р.) : вип. 8. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. – С. 137–142.

37. Калуга А. В. Педагогічне забезпечення процесу професійного самовизначення старшокласників з інтелектуальними порушеннями у спеціальному закладі освіти / А. В. Калуга // Корекційно-реабілітаційна діяльність : стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (25 листопада 2020 р., м. Суми). – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. – С. 292–296.

38. Климов Е. А. Введение в психологию труда / Е. А. Климов. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 350 с.

39. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е. А. Климов. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.

40. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов – М. : Академия, 2007. – 302 с.

41. Ковалева Е. А. Методика обучения труда во вспомогательной школе / Е. А. Ковалева. – М. : Педагогика, 1995. – 275 с.

42. Колишкін О. В. Корекційна освіта : вступ до спеціальності : навч. посіб. / О. В. Колишкін. – Суми : Університетська книга, 2013. – 392 с.

43. Колишкін О. В. Особливості впровадження профорієнтаційної роботи в спеціальній школі / О. В. Колишкін // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Випуск 30 : зб. наук. праць. – К : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 91–96.

44. Колупаєва А. А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Л. О. Савчук. – К. : Наук. світ, 2010. – 196 с.

45. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта : від основ до практики : монографія / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко. – К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. – 152 с.
46. Корниенко А. А. Особенности отношения к профессионально-трудовому обучению умственно отсталых школьников / А. А. Корнієнко // Формирование положительного отношения к учебно-трудовой деятельности умственно отсталых школьников. – К. : Рад. школа, 1982. – С. 43–68.
47. Кравалис Я. Я. Правильный выбор профессии во вспомогательной школе – основа успешной подготовки детей к жизни / Я. Я. Кравалис // Дефектологія. – 1976. – № 5. – С. 43–47.
48. Лебединский В. В. Нарушение психического развития у детей : учеб. пособ. / В. В. Лебединский. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 167 с.
49. Леонова А. Б. Психология труда и организационная психология : современное состояние и перспективы развития / А. Б. Леонова, О. Н. Чернышева // Хрестоматія. – М. : Радикс, 1995. – 448 с.
50. Литвінова О. В. Мовленнєва діяльність – психолінгвістична проблема / О. В. Литвинова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – 2013. – № 23. – С. 343.
51. Ливаренко Л. Особистісно орієнтовані технології у формуванні комунікативних компетентностей / Л. Ливаренко // Дефектолог. – 2007. – № 11. – С. 21–23.
52. Липа В. А. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособ. / В. А. Липа. – Донецк : Лебідь, 2002. – 327 с.
53. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
54. Матвеева М. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку : навч.-метод. посіб. / М. П. Матвеева, С. П. Миронова. – Кам.-Под. держ. ун., 2005. – 164 с.
55. Мерсіянова Г. М. Професійно-трудова підготовка учнів допоміжної школи / Г. М. Мерсіянова // Дефектологія . – 2001. – № 1. – С. 45–47.

56. Миронова С. П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс : навч. посіб. / С. П. Миронова. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені І. Огієнка, 2008. – 204 с.

57. Мирский С. Л. Методика професійного-трудового обучения во вспомогательной школе / С. Л. Мирский – М. : Просвещение, 1978. – 224 с.

58. Мирский С. Л. Коррекционная направленность трудового обучения во вспомогательной школе / С. Л. Мирский / Дефектология. – 1986. – № 1. – С. 22–27.

59. Мирский С. Л. Индивидуальный подход к учащимся вспомогательной школы в трудовом обучении / С. Л. Мирский. – М. : Педагогика, 1990. – 156 с.

60. Моляко В. А. Психологічна готовність до трудової праці / В. А. Моляко. – К. : Знання, 1989. – 48 с.

61. Нагорнюк Л. Г. Профорієнтаційна робота во вспомогательной школе-интернате / Л. Г. Нагорнюк // Дефектология. – 1989. – № 4. – С. 15–20.

62. Нижник Л. Психологічний аспект проведення уроків у допоміжній школі / Л. Нижник // Дефектолог. – 2011. – № 2. – С. 7–11.

63. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития (олигофренопедагогіка) / под ред. Б. П. Пузанова. – М. : Академия, 2000. – 270 с.

64. Обучение и воспитание детей во вспомогательной школе : пособ. для учит. и студ. дефектолог. ф-тов пед. ин-тов / под ред. В. В. Воронковой. – М. : Школа-Пресс, 1994. – 416 с.

65. Основи корекційної педагогіки : навч. посіб. / С. П. Миронова, О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева; за заг. ред. С. П. Миронової. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені І. Огієнка, 2010. – 264 с.

66. Основи професійного психофізіологічного відбору / М. В. Макаренко, Б. А. Пухов, П. В. Кольченко та ін. – К. : Наукова думка, 1987. – 244 с.

67. Пехота О. М. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська. – К. : А.С.К., 2002. – 255 с.
68. Петрова В. Г. Психология умственно отсталых школьников / В. Г. Петрова, И. В. Белякова. – М. : Академия, 2002. – 160 с.
69. Підготовка до школи дітей з особливими потребами в умовах сім'ї : поради батькам / В. І. Бондар та ін.; за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. – К. : Наук. світ, 2005. – 256 с.
70. Прошицкая Е. Н. Джон Голланд о выборе профессии / Е. Н. Прошицкая // Школа и производство. – 1999. – №4. – С. 20–22.
71. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : МОДЭК, 1996. – 246 с.
72. Пряжников Н. С. Профорориентационные игры : проблемные ситуации, задачи, карточные методики / Н. С. Пряжников. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 87 с.
73. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда : учеб. пособ. / Н. С. Пряжников. – М. : МОДЭК, 2007. – 352 с.
74. Психологическое сопровождение выбора профессии / под ред. Л. М. Митиной. – М. : Флинта, 1998. – 184 с.
75. Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі. Хрестоматія : навч. посіб. / за ред. С. П. Миронової. – Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2004. – 220 с.
76. Решетова З. А. Психологические основы профессионального обучения / З. А. Решетова – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 207 с.
77. Рубинштейн С. Л. Психология умственно отсталого школьника / С. Л. Рубинштейн. – М., 1986. – 192 с.
78. Савінова Н. В. Проблеми підготовки майбутніх корекційних педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчального закладу / Н. Савінова // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). – 2016. – Вип. 7. – Т.1 (7). – С. 359–370.

79. Семаго Н. Я. Новые подходы к построению коррекционной работы с детьми с различными видами отклоняющегося развития / Н. Я. Семаго // Дефектология. – 2000. – № 1. – С. 66–75.

80. Синьов В. М. Основи дефектології : навч. посібник для студ. пед. ін-тів / В. М. Синьов, Г. М. Коберник. – К. : Вища школа, 1994. – 143 с.

81. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини: підруч. / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Хохліна. – К. : Знання, 2008. – 359 с.

82. Синьов В. М. Освітня інтеграція учнів з інтелектуальними порушеннями : навч.-метод. посіб. / В. М. Синьов, В. І. Бондар. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 398 с.

83. Специальная педагогика : учеб. пособ. / под ред. Н. М. Назаровой. – М. : Академия, 2000. – 400 с.

84. Спеціальна психологія. Тексти. Частина I / за ред. М. П. Матвеевої, С. П. Миронової. – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, інформ.-видавн. відділ, 1999. – 158 с.

85. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихології / Н. М. Стадненко, М. П. Матвеева. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 200 с.

86. Створення індивідуальної програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами : метод. посіб. / під заг. ред. Н. З. Софій. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2015. – 66 с.

87. Товстоган В. С. Вивчення готовності розумово відсталих до опанування робочими професіями / В. С. Товстоган // Наукові записки. – Вип. 28. – Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – С.136–138.

88. Тупаногов Б. К. Коррекционно-педагогическая работа в системе образования детей с нарушениями умственного и физического развития / Б. К. Тупаногов // Дефектология. – 1994. – № 4. – С. 9.

89. Турчинская К. М. Профорентация во вспомогательной школе / К. М. Турчинская. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 104–195.

90. Тименко В. П. Гурткова робота з трудового навчання / В. П. Тименко // Початкова школа. – 1996. – № 3. – С. 33–39.

91. Фадеева Е. И. От выбора профессии к успеху в жизни : учеб.-метод. пособ. / Е. И. Фадеева, М. И. Ясюкевич. – М. : Перспектива, 2008. – 125 с.

92. Чепкая Л. М. Социальная адаптация и трудовое устройство воспитанников вспомогательных школ / Л. М. Чепкая, Ю. А. Дроздов // Дефектология. – 1983. – № 1. – С. 27–31.

93. Шабдінов М. Л. Учнівський проект у професійному самовизначенні старшокласників / М. Л. Шабдінов // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / ред.кол. : О. В. Сухомлинська, І. Д Бех [та ін.]. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2008. – Кн. 1, вип. 12. – С. 371–379.

94. Шевченко С. Г. Коррекционно-развивающее обучение : организационно-педагогические аспекты : метод. пособ. для учителей классов коррекционно-развивающего обучения / С. Г. Шевченко. – М. : Владос, 2001. – 136 с.

95. Шевцов А. Г. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я : монографія / А. Г. Шевцов. – К. : НТІ «Інститут соціальної політики», 2004. – 240 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета «Що мені подобається»

Питання анкети:

1. Якщо у тебе є вільна хвилинка ти любиш:
 - А) вишивати;
 - Б) виготовляти вироби з пластиліну;
 - В) в'язати гачком;
 - Г) конструювати і моделювати;
 - Д) виготовляти сувеніри з різних матеріалів (картон, природні матеріали, текстильні матеріали).
2. Тобі найбільш подобається працювати з:
 - А) тканиною, нитками;
 - Б) папером та картоном;
 - В) з дерев'яними та залізними предметами;
 - Г) з різними природними матеріалами;
 - Д) з пластиліном, глиною.
3. Що ти хотів би зробити із вибраного матеріалу?
 - А) вирізати дерев'яну дощечку;**
 - Б) створити прикрасу для свого одягу;
 - В) виготовити виріб з глини;
 - Г) виготовити аплікацію, панно;
 - Д) свій варіант.
4. Скільки часу ти приділив би улюбленій справі?
 - А) по півгодини кожен день;
 - Б) по годині через день;
 - В) декілька годин, 2–3 рази на тиждень.

Додаток Б

Адаптована проєктивна методика „Незакінчені оповідання”

Мета: вивчення характеру емпатії: егоцентрична, гуманістична.

Матеріал: 3 незакінчених розповіді.

Проведення дослідження. Дослідження проводиться індивідуально. Дитині говорять: „Я розкажу тобі розповіді, а ти, послухавши їх, відповіси на питання”. Якщо методика проводиться з дівчинкою, то в оповіданнях фігурувати повинна дівчинка.

Розповіді:

1. Хлопчик мріяв завести собаку. Одного разу знайомі привели свою собаку і попросили доглянути за нею, поки вони будуть у від’їзді. Хлопчик дуже прив’язався до собаки, полюбив її. Він її годував, водив гуляти, доглядав за нею. Але собака дуже сумувала за своїм господарям, дуже чекала їх повернення. Через деякий час знайомі повернулися і сказали, що хлопчик сам повинен вирішити – повернути собаку або залишити її собі.

Як вчинить хлопчик? Чому?

2. Хлопчик знайшов на вулиці кошеня і приніс його додому. Бабуся сказала, що кошеня може бути хворим і викинула його на вулицю. Хлопчик дуже розсердився і нагримав на бабусю. Увечері бабуся сказала: „Ну що ж, доведеться мені їхати додому, хоча мені там і самотньо”. Як вчинить хлопчик? Чому?

3. Вася розбив вікно. Він злякався, що його покарають і сказав вихователю, що вікно розбив Андрій. Хлопці в дитячому садку про це дізналися і перестали з Васею розмовляти, не брали його в ігри. Андрій подумав: „Пробачити мені Васю чи ні?”. Як вчинить Андрій? Чому?

Інтерпретація відповідей дітей: якщо дитина вирішує ситуацію в користь іншого (собаки, бабусі, Васи), то це вказує на гуманістичний характер емпатії; рішення дитиною ситуації на свою користь – про егоцентричний характер емпатії.

Додаток В

Дослідження самооцінки за методикою «Хто Я?»

Тест використовується для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Питання «Хто Я?» Безпосередньо пов'язаний з характеристиками власного сприйняття людиною самої себе, тобто з його образом «Я» або Я-концепцією.

Інструкція до тесту

Протягом 5 хвилин вам необхідно дати якомога більше відповідей на одне питання, що відноситься до вас самих: «Хто Я?». Постарайтеся дати якомога більше відповідей. Кожну нову відповідь починайте з нового рядка (залишаючи деяке місце від лівого краю аркуша). Ви можете відповідати так, як вам хочеться, фіксувати всі відповіді, що приходять до вас в голову, оскільки в цьому завданні немає правильних або неправильних відповідей.

Також важливо помічати, які емоційні реакції виникають у вас в ході виконання даного завдання, наскільки важко чи легко вам було відповідати на це питання.

Коли учень закінчує відповідати, його просять провести перший етап обробки результатів – кількісний:

«Пронумеруйте всі зроблені вами окремі відповіді-характеристики. Зліва від кожної відповіді поставте його порядковий номер. Тепер кожну свою окрему характеристику оцініть по чотиризначній системі»:

- «+» – знак «плюс» ставиться, якщо в цілому вам особисто дана характеристика подобається;
- «-» – знак «мінус» – якщо в цілому вам особисто дана характеристика не подобається;
- «±» – знак «плюс-мінус» – якщо дана характеристика вам і подобається, і не подобається одночасно;
- «?» – знак «питання» – якщо ви не знаєте на даний момент часу, як ви точно ставитеся до характеристики, у вас немає поки певної оцінки розглянутого відповіді.

Знак своєї оцінки необхідно ставити ліворуч від номера характеристики. У вас можуть бути оцінки як усіх видів знаків, так і тільки одного знака або двох-трьох.

Після того як вами будуть оцінені всі характеристики, підведіть підсумок:

- скільки всього вийшло відповідей,
- скільки відповідей кожного «знаку».

Інтерпретація результатів тесту

Що стоїть за застосуванням людиною оцінки «±» щодо своїх характеристик?

Використання знака «плюс-мінус» («±») говорить про здатність людини розглядати те чи інше явище з двох протилежних сторін, говорить про ступінь його врівноваженості, про «вваженості» його позиції щодо емоційно значущих явищ.

Можна умовно виділити людей емоційно-полярного, врівноваженого і сумнівається типу.

До людей емоційно-полярного типу відносяться ті, хто всі свої ідентифікаційні характеристики оцінюють лише як ті, що їм сподобались або не сподобались, вони зовсім не використовують при оцінюванні знак «плюс-мінус».

Для таких людей характерний максималізм в оцінках, перепади в емоційному стані, щодо них можна сказати «від любові до ненависті один крок». Це, як правило, емоційно-виразні люди, у яких стосунки з іншими людьми сильно залежать від того, наскільки їм людина подобається або не подобається.

Якщо кількість знаків «±» досягає 10–20 % (від загального числа знаків), то таку людину можна віднести до врівноваженого типу. Для них, в порівнянні з людьми емоційно-полярного типу, характерна велика стресостійкість, вони швидше дозволяють конфліктні ситуації, вміють підтримувати конструктивні відносини з різними людьми: і з тими, які їм в цілому подобаються, і з тими, які у них не викликають глибокої симпатії; більш стримано ставляться до недоліків інших людей.

Якщо кількість знаків «±» перевищує 30–40 % (від загального числа знаків), то таку людину можна віднести до типу, що невпевнена. Така кількість знаків «±» може бути у людини, що переживає кризу у своєму житті, а також свідчити про нерішучість як рисі характеру (коли людині важко приймати рішення, він довго сумнівається, розглядаючи різні варіанти).

Що стоїть за застосуванням людиною оцінки «?» щодо своїх характеристик?

Наявність знаку «?» при оцінці ідентифікаційних характеристик говорить про здатність людини переносити ситуацію внутрішньої невизначеності, а значить, побічно свідчить про здатність людини до змін, готовності до змін.

Даний знак оцінки використовується людьми досить рідко: один або два знаки «?» ставлять тільки 20 % обстежуваних.

Наявність трьох і більше знаків «?» при самооцінюванні передбачає у людини наявність кризових переживань.

У цілому використання людиною при самооцінюванні знаків «±» і «?» є сприятливою ознакою хорошої динаміки консультативного процесу.

Застосовують ці знаки люди, як правило, швидше виходять на рівень самостійного вирішення власних проблем.

Додаток Г

Особистісна професійна перспектива

Дана схема є спробою конкретизувати поняття «професійне самовизначення», перейти від загальних міркувань до такого варіанту, який можна було б використовувати і в практичній роботі, і при розробці нових методів профорієнтації. В основу даної особистісної професійної перспективи (ОПП) покладена схема, запропонована Є. Клімовим, тільки істотно доповнена ціннісно-смысловими компонентами.

У лівій частині таблиці - компоненти схеми побудови ОПП, а в правій – відповідні питання для роботи з клієнтами.

Якщо робота проводиться з класом, то кожен учень бере звичайний зошитовий листочок, підписує його, проставляє номер чергового питання та одразу ж записує свою відповідь (зазвичай на весь опитування витрачається близько 25–30 хвилин). Після цього результати певним чином обробляються.

Якщо проводиться індивідуальна профконсультація, то психолог-консультант може вставляти питання схеми побудови ОПП в бесіду з клієнтом. (Звертаємо увагу, що краще при цьому орієнтуватися на самі компоненти, які, по-перше, повніше за своїм змістом, ніж питання, і, по-друге, більшою мірою враховують позитивні характеристики ситуації даного клієнта).

Природно і в опитувальнику для роботи з класом, і в індивідуальній бесіді профконсультації формулювання питань може видозмінюється при збереженні головного їхнього змісту.

Таблиця-схема побудови професійної перспективи

Компоненти ОПП	Запитання і завдання за схемою побудови ОПП
1. Усвідомлення цінності чесної праці (ціннісно-моральна основа самовизначення)	1. Чи варто в наш час чесно трудитися? Чому?
2. Усвідомлення необхідності професійної освіти після школи	2. Чи варто вчитися після школи, адже можна й так добре влаштуватися?

3. Загальна орієнтування в соціально-економічній ситуації в країні й прогнозування її зміни	3. Коли в Україні жити стане краще?
4. Знання світу професійної праці (макроінформаційна основа самовизначення)	4. За 3 хв. напишіть професії, що починаються з літер м, н, с. (Якщо всього понад 10 професій, то це вже непогано)
5. Виділення далекої професійної мети (мрії) і її узгодження з іншими важливими життєвими цілями	5. Ким би ви хотіли стати (за професією) через 10–15 років?
6. Виділення найближчих і ближніх професійних цілей (як етапів і шляхів до далекої мети)	6. Виділіть основні 5–7 етапів на шляху до своєї мрії
7. Володіння конкретних обраних цілей: професій, навчальних закладів, місць роботи (мікроінформаційна основа вибору)	7. Запишіть три самих неприємних моменти, пов'язаних з роботою з обраної професії, і три – пов'язаних з навчанням у школі
8. Подання про свої можливості і недоліки, що можуть вплинути на досягнення поставлених цілей	8. Що в вас самих може перешкодити вам на шляху до цілей? (Про «лінь» писати не можна – треба конкретніше)
9. Уявлення про шляхи подолання своїх недоліків (і про шляхи оптимального використання своїх можливостей)	9. Як ви збираєтеся працювати над своїми недоліками й готуватися до професії?
10. Уявлення про зовнішні перешкоди на шляху до цілей	10. Хто і що можуть перешкодити вам у досягненні цілей?
11. Значення про шляхи подолання зовнішніх перешкод	11. Як ви збираєтеся долати ці перешкоди?
12. Наявність системи резервних варіантів вибору (на випадок невдачі за основним варіантом)	12. Чи є у вас резервні варіанти вибору?
13. Уявлення про сенс свого майбутнього професійного праці	13. У чому ви бачите сенс свого професійного життя? (Заради чого ви хочете здобувати професію і працювати?)
14. Початок практичної реалізації ОПП	14. Що ви вже зараз робите для реалізації своїх планів? (Писати про те, що ви добре навчаєтесь не можна: що ви робите окрім гарного навчання?)

Варіанти обробки результатів (за опитувальником ОПП)

Перший варіант. Листочки збираються і педагог сам оцінює якість відповідей. Нижче представлені орієнтовні критерії оцінок (з кожного питання):

1 бал – відмова відповідати на дане питання;

2 бали – явно помилкова відповідь або чесне визнання у відсутності відповіді;

3 бали – мінімально конкретизований відповідь (наприклад, збираюся вступати до інституту, але неясно, в якій);

4 бали – конкретна відповідь зі спробою обґрунтування;

5 балів – конкретна і добре обґрунтована відповідь, що не суперечить іншим відповідям.

Другий варіант. Спочатку учні самі оцінюють свої відповіді (попередньо спільно розбираються 1–2 анонімні роботи, і учні освоюють систему оцінки па чужих прикладах), потім педагог збирає листочки, оцінює їх і порівнює з самооцінками школярів.

Зауважимо, що даний опитувальник не претендує на високу точність оцінок і швидше служить для загального ознайомлення з даною групою підлітків.

Якщо уважно подивитися на схему ОПП, то в ній так чи інакше представлена майже вся психологія. Це означає, що справжня профорієнтація – це дуже складна і розгорнута за часом робота. Якщо профорієнтаційна допомога надається протягом 30–40 хвилин, то зазвичай таку допомогу називають профанацією.

Додаток Д

Бесіда «Розкажи про себе»

Бесіда проводиться індивідуально з кожним з дітей обстежуваної групи і складається з декількох етапів (частин), на кожному з яких вирішуються свої діагностичні цілі.

Мета: вивчення рівня і характеру оцінки, сформованості образу «Я», ступеня усвідомлення своїх особливостей.

Зміст і хід бесіди.

1. Спочатку педагог просить дитину розповісти про себе все, що знає. Тобто дитині надається можливість висловити про себе все, що він вже досить добре усвідомлює. Потім дорослий ставить запитання (крім нижчезазначених можуть бути додаткові питання-підказки). Тут наведено питання, звернені до хлопчика (якщо бесіда проводиться з дівчинкою, то питання треба переформулювати):

- опиши свою зовнішність.
- Як ти думаєш - ти красивий?
- Чому ти так вважаєш?
- Хто ще вважає тебе красивим?
- Ти сильний, спритний?
- Як би ти хотів виглядати?
- На кого ти хотів би бути схожим?

Ці питання допомагають зрозуміти, наскільки сформований у дитини прообраз його Я-фізичного.

- А який ти людина - хороша чи погана?
- Чому ти так думаєш?
- За що тебе можна назвати хорошим?
- Хто ще вважає тебе хорошою (поганою) людиною?
- Чому він так вважає?

- А якою людиною ти хотів би стати? (Я-ідеальне).

Наведені вище питання спрямовані на визначення особливостей усвідомлення дитиною своїх особистісних якостей.

- Назви все, що ти вмієш робити.
- Чому б ти хотів ще навчитися? (Я-діяльній дитини).
- Що б ти ще хотів про себе розповісти?

2. Інша частина бесіди спрямована на вивчення уявлень дитини про себе як друга (подруги):

- Скажи, будь ласка, у тебе є друг (подруга)?
- Як ти думаєш, він вважає тебе хорошим другом?
- Чому ти так вважаєш? Що йому в тобі подобається?
- А буває, що ви сваритеся?
- Чому це відбувається?
- Хто частіше буває винен у сварці – ти чи він?
- Яким другом ти б хотів стати?

3. Щоб виявити особливості уявлень дитини про себе як про хлопчика (дівчинку), сина (доньку), можна провести бесіду за такими питаннями:

- Скажи, будь ласка, хто ти - хлопчик чи дівчинка?
- Звідки ти знаєш це?
- Чим хлопчик відрізняється від дівчинки?

Дитина може називати зовнішні ознаки і особливості статево-рольової поведінки. Якщо він не може сказати сам, то дослідник продовжує ставити питання:

- За якими зовнішніми ознаками можна дізнатися, що це хлопчик?
- Чим найчастіше займаються хлопчики, чоловіки?

- Як поведуться хлопчики на відміну від дівчаток?
- Як поведуться хлопчики по відношенню до дівчаток?
- Яким чоловіком ти хотів би стати?
- Хто ти мамі, татові, бабусі з дідусем?
- Розкажи, який ти син?
- Тобі приємно бути сином? Чому?
- Тобі подобається бути внуком? Чому?
- Мама (тато, бабуся) вважає тебе хорошим сином?
- Чому ти так думаєш?
- Яким би ти хотів стати сином (онуком)?

Відповіді дитини та її емоційні реакції обов'язково детально записуються, а потім піддаються аналізу за такими напрямками.

Рівень самооцінки, самоприйняття.

Самооцінка і самосприйняття вважаються низькими в тому випадку, якщо житина говорить про себе більше в негативно-емоційному тоні і оцінює себе не дуже гарно або ж посилається на низьку оцінку його якостей дорослими. У тому випадку, якщо дитина більшу частину сторін способу „Я” усвідомлює з позитивної позиції і лише окремі якості вважає в собі поганими (або такими їх вважають інші), то можна інтерпретувати такі оцінки як показник середнього рівня самооцінки і самосприйняття. Про високий рівень самооцінки і самосприйняття свідчить в основному позитивна оцінка дитиною всіх сторін свого „Я” як з особистої позиції, так і з позицій інших людей.

Характер самооцінки. Самооцінка дитини може бути загальною, конкретною, абсолютною і відносною (за класифікацією Е. Савонько, Р. Стеркіної). Загальна самооцінка зв'язується з цілісним ставленням дитини до себе як до дитини, яку люблять і яка є значимою для оточуючих (або навпаки). Конкретна самооцінка відображає ставлення дитини до успішності своєї власної певної дії. Абсолютною вважається така самооцінка дітей, яка ніяк не

співвідноситься зі ставленням до них інших людей. Відносна самооцінка означає ставлення дитини до себе в співставленні відносини інших до неї та інших дітей („Я теж хороший, як і Сергій”, „Я хороший, мене теж любить вихователька”). Характеризуючи самооцінку дитини, дуже важливо звертати увагу не стільки на її рівень (високий – низький), скільки на її якість (позитивна, негативна, абсолютна, конкретна та ін.). Крім того, виділяють реальну та ідеальну самооцінку, тобто те, яким бачить дитина себе зараз, в даний час, і якою вона хотіла би бути (Я-ідеальне).

Рівень усвідомлення свого „Я”. Якщо дитина самостійно називає і аргументує (відповідає на питання „чому?”) ті чи інші якості свого „Я” або робить це з незначною допомогою дорослого, то можна говорити про високий рівень розвитку образу „Я”. Аргументації носять розгорнутий, пояснювальний характер („Тому що я дбаю про маму, допомагаю все робити”). Якщо ж дитина називає свої якості за допомогою дорослого, але аргументує лише їх окремі оцінки, то це можна розцінювати як середній рівень усвідомлення „Я”. Характер аргументацій конкретно-ситуативний („Тому що дав цукерку Каті”). Низький рівень розвитку образу „Я” дитини проявляється в тому, що вона навіть за допомогою дорослого називає лише індивідуально якості сторін свого „Я”, не пояснюючи їх, або ж аргументація повторює характер оцінки („хороший, тому що хороший”). Аналіз по виділених напрямках проводиться як кожної окремої складової „Я”, так і в цілому образі „Я” дитини. На основі аналізу може бути складена індивідуальна карта образу „Я” дитини.

Додаток Е

**Перелік заходів щодо покращення процесу професійного відбору
учнів спеціальної школи шляхом проведення профорієнтаційної роботи**

№ п/п	Зміст заходів	Термін проведення
I. Організаційні питання		
1.	Аналіз працевлаштування випускників спеціальної школи. Обговорення плану профорієнтації на новий навчальний рік	вересень
2.	Засідання комісії з профорієнтації та обговорення вибору професії учнями 10-х класів.	вересень
3.	Оновлення куточка профорієнтації	вересень-жовтень
4.	Ознайомлення із літературою з профорієнтації	жовтень
5.	Знайомство з професіями через Дні робітників окремих професій: – День працівників пожежної охорони — День працівників житлово-комунального господарства – День працівників культури – День геолога – День хіміка – День працівників видавництв, поліграфії і книгорозповсюдження – День журналіста – День працівників легкої промисловості – День медичного працівника – День працівника митниці – День архітектури України – День робітників морського і річкового флоту – День металургії – День працівників торгівлі – День військово морських сил – День залізничника – День будівельника – День підприємця – День фізичної культури і спорту – День робітників нафтової, газової і нафтопереробної промисловості – День винахідника, день фармацевтичного працівника – День робітника лісу – День машинобудування	протягом року (за офіційним календарем)

	<ul style="list-style-type: none"> – День робітників освіти – День юриста – День художника – День працівників харчової промисловості – День рятівника – День робітників соціальної сфери – День робітників радіо, телебачення і зв'язку – День робітників сільського господарства – День збройних сил України – День місцевого самоврядування – День сухопутних військ України – День міліції – День енергетики – День робітників архівних установ 	
II. Етап початкової професійної орієнтації (I–VII кл.)		
6.	Формування рис моральності людини праці в навчально-виховному процесі (відповідальність за доручену справу, працелюбність)	жовтень
7.	Ознайомлення з особливостями праці різних професій на уроках загальноосвітніх предметів, образотворчого мистецтва, праці	жовтень
8.	Попередня профконсультація учнів з метою залучення їх до різних форм позаурочної діяльності	жовтень
9.	Систематичне спостереження динаміки профорієнтації учнів і за її результатами планування і організація профорієнтаційних заходів	протягом року
III. Етап формування професійного самовизначення (VIII–X класи)		
10.	Продовження всебічної профорієнтації учнів в навчально-виховному процесі	протягом року
11.	Бесіда з учнями IX–X класів, як обирати професію, щоб не помилитися у виборі. Ознайомлення з професіями, найбільш потрібними для нашого регіону	жовтень
12.	З'ясування професійних інтересів учнів старших класів за допомогою анкет, тестів	протягом року
13.	Збори батьків учнів IX і X класів по співпраці школи та сім'ї для допомоги дитині у виборі найбільш відповідної для неї і потрібної ринку праці професії	жовтень
14.	Попередня профконсультація для тих, хто не правильно обирає професію	жовтень

15.	Спеціальна робота з учнями, які не визначили своїх професійних намірів	протягом року
16.	Медичне обстеження та вияв протипоказань до окремих професій	вересень-жовень
17.	Залучення учнів до громадсько-корисної праці у відповідності з їхніми пізнавальними і професійними інтересами	протягом року
18.	Самостійний збір учнями матеріалу про підприємства та установи, де вони думають працювати з обраної професії, а також про навчальні заклади, де вони мають намір навчатися	протягом року
19.	Психолого-педагогічні обстеження учнів з метою профконсультації	лютий
20.	Спілкування з батьками по вибору їх дітьми професії	жовтень-листопад
21.	Проведення профорієнтаційної конференції або конкурсу	грудень
IV. Етап спрямування на вибір професії (IX–X класи)		
22.	Подальша профорієнтація учнів у навчально-виховному процесі з врахуванням виявлених професійних здібностей і морально-характерологічних властивостей	протягом року
23.	Остаточний вияв профінтересів за допомогою анкет й тестів, особливо в тих, хто не визначився з вибором	жовтень-квітень
24.	Спільна профконсультація батьків та їх дітей відносно вимог ринку праці за видами професій та свідомого їх вибору	лютий
25.	Остаточне з'ясування здоров'я, психічних можливостей і морально-характерологічних якостей учнів та підготовка до корекційної консультації тих, хто неправильно обрав професію	березень-квітень
26.	Зв'язки з навчальними закладами міста і місцями роботи, екскурсії на них з випускниками школи, зустрічі учнів з представниками ПТУ, центру зайнятості та ін.	протягом року
27.	Контрольна консультація	квітень
28.	Складання характеристики учнів. Заповнення індивідуальної картки по профорієнтації учнів X кл.	травень
29.	Допомога учням, які влаштувалися на роботу	протягом року

Додаток Ж

Шкальна оцінка сформованості соціальних форм поведінки дитини (за результатами спостереження)

Вік _____ Клас _____

Прізвище та ім'я дитини _____

Вміє дружно, без конфліктів грати з іншими дітьми		Часто сваритися, граючи з іншими дітьми
Співчуває іншому, коли хто-небудь засмучений, намагається допомогти йому, утішити, пожаліти.		Зовні не висловлює свого співчуття
Доброзичливий по відношенню до інших		Агресивний (часто ображає інших, б'ється)
Намагається вирішити конфлікти сам		Часто скаржиться дорослим, коли свариться з товаришем
Надає допомогу іншому		Байдужий до потреб інших
Погоджує свої дії з діями інших		Не узгоджує свої дії з діями інших
Стримує свої негативні прояви		Не керує своїми негативними проявами
Підпорядковує свої інтереси інтересам інших дітей		Не враховує інтереси інших
Поступається іншому		Стоїть на своєму
Приймає соціальні норми і правила поведінки і наслідує їх		Не приймає соціальні правила і не наслідує їх

Педагоги, вихователі, батьки незалежно один від одного кожен у своїй окремій анкеті відмічають, якою мірою поведінка тієї чи іншої дитини відповідає зазначеним на полюсах кожної з шкал формам. Кожна шкала в обидві сторони ділиться на 10 поділок, що відповідає 10 балам як за позитивними, так і за негативними якостями. Дитина може виявляти поряд з позитивною поведінкою також і негативну. Тому на шкалі це може бути виражено, наприклад, в 6-ти балах за шкалою зі знаком „-” і в 4-х балах – за шкалою зі знаком „+.”

Інтерпретація даних оцінок. Зіставити результати оцінювання кожним дорослим поведінки дитини. Знайти величину середнього балу за кожною шкалою окремо, а потім середній бал за сукупністю оцінок по позитивних формах поведінки і по негативним. На підставі отриманих результатів можна визначити ряд завдань розвитку у дитини певних якостей і адекватних їм способів педагогічного впливу.

Додаток 3

**Вибір методів виробничого навчання
відповідно до теорії навчання**

Теорія навчання	Етапи навчання	Методи навчання
<p align="center"><i>Асоціативно-рефлекторна теорія навчання</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> – сприйняття; – запам'ятовування; – усвідомлення; – використання; 	<ul style="list-style-type: none"> – інформаційно-рецептивний; – репродуктивний; – проблемний; – частково-пошуковий або дослідницький;
<p align="center"><i>Теорія поетапного формування розумових дій</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> – створення мотиваційної основи дій; – створення орієнтаційної основи дій; – виконання дій з опорою на орієнтаційну основу; – пояснення дій; – виконання дії з поясненням; – виконання дії без пояснення; 	<ul style="list-style-type: none"> – словесні (розповідь, пояснення, бесіда); – наочні + словесні (демонстрація + інструктаж); – практичні + наочні (вправи + показ); – словесні (пояснення); – практичні + словесні (вправи + пояснення); – практичні (вправи, тренування);